

HOOFDSTUK 10. BESLUIT

Teksten schrijven is een werk van lange adem. Een auteur schaaft en slijpt tot zijn zinnen perfect lopen, tot woordkeuze en beeldspraak in evenwicht zijn. Tot elke zin harmonieus samensmelt met de andere zinnen van een tekst. Stijl en vorm zijn belangrijk.

Dat geldt ook voor publiekshistorische projecten. Vorm is cruciaal voor het succes ervan. Is een tentoonstelling of website visueel aantrekkelijk? Is een wandelparcours goed uitgestippeld? Zijn de teksten aangepast aan de mobiele applicatie waarop ze gelezen zullen worden? Dit zijn belangrijke vragen voor wie een project opzet. In deze inspiratiegids zijn we daarom ingegaan op de vormelijke mogelijkheden en beperkingen van een zevental publiekshistorische genres: publicaties, tentoonstellingen, digitale media, wandel- en fietsroutes, levende geschiedenis, educatieve en kunstzinnige projecten.

Maar vorm is lang niet alles. Om interesse of ontroering op te wekken, moet een tekst ook een verhaal vertellen. Woorden – hoe sierlijk ook – zijn per slot van rekening dragers van inhoud. En alweer kunnen we hetzelfde zeggen voor publiekshistorische projecten. Als een project met succes iets wil zeggen over het oorlogs- en bezettingsverleden, dan moet er historische inhoud aan ten grondslag liggen. Anders zijn clichés of zelfs mythes niet ver weg. Het is geen toeval dat de thematische hoofdstukken de hoofdmoot uitmaken van deze inspiratiegids. Het zijn inhoudelijke bouwstenen die projecten over 14-18 kunnen schragen.

Er zijn vele verhalen te vertellen over de Eerste Wereldoorlog. Wij hebben ervoor gekozen om, op basis van de stand van het wetenschappelijk onderzoek, vijf grote thema's naar voren te schuiven. Al deze thema's belichten elementen uit het dagelijks leven: de strijd om overleven, genderverschillen, nationale identificatie, religie, en de heropbouw en herinnering na de oorlog. Zo kregen we een zicht op het leven in dorpen en steden tijdens de bezetting. Er zijn natuurlijk nog andere invalshoeken die je kunt hanteren om de geschiedenis van de Eerste Wereldoorlog in beeld te krijgen. We raden de lezers aan om ook naar die andere perspectieven op het oorlogsverleden op zoek te gaan. Er is immers nog veel dat we niet weten over het dagelijks leven tijdens de bezetting van 14-18, en er zijn nog een groot aantal bronnen over het lokale leven die onderbenut blijven.

Dat brengt ons bij een volgend punt: het belang van voorbereidend onderzoek. Door in archieven, bibliotheken en privécollecties te duiken, kun je originele en goed onderbouwde verhalen naar boven spitten. In een ideaal scenario is historisch onderzoek de basis voor je project. Om dit onderzoek te ondersteunen, zijn we in dit boek ingegaan op enkele bronnen die je kunt gebruiken bij een publieksproject over het dagelijks leven. We illustreerden ook kort hoe je die bronnen kritisch kunt lezen.

Wij hebben dit boek opgebouwd als een traject. We begonnen met een reflectie over de eigen uitgangspunten, gingen vervolgens op zoek naar interessante vragen en naar antwoorden op deze vragen in de bronnen, om ten slotte te belichten hoe die antwoorden naar een breder publiek vertaald kunnen worden. Het opzetten van een publiekshistorisch project volgt hetzelfde traject: van idee en onderzoek naar vormgeving. Steeds opnieuw knopen doorhakken en overleggen horen daarbij. Samenwerking is belangrijk. Zo vergroot je het draagvlak van een project en breng je mensen met verschillende expertises samen. Een publiekshistorisch project is dus een proces, en niet louter een 'product'. Wanneer je zo nadenkt over publieksgeschiedenis, focus je niet exclusief op het eindresultaat. Ook het opdoen van historische kennis, vaardigheden en expertise wordt van belang. Publieksgeschiedenis blijkt dan een duurzame onderneming. Want hoewel het eindproduct soms vergankelijk is (bijvoorbeeld een tentoonstelling), zijn de opgedane kennis en expertise dat niet.

In 2014-2018 zal de Eerste Wereldoorlog nadrukkelijk aanwezig zijn: in de media, in scholen, in dorpen en steden. Op televisie zal een fictiereeks uitgezonden worden die heel wat kijkers zal boeien. Verschillende musea en culturele instellingen maken plannen voor grootscheepse initiatieven. Terecht zal de frontgeschiedenis en de herdenking van de gevallen soldaten op grote aandacht kunnen rekenen. Toch omvat de geschiedenis van de Eerste Wereldoorlog meer dan de frontervaring. Tijdens 14-18 was België grotendeels een bezet land. Dat bezettingsverleden roept evenzeer vragen op, en heel wat lokale spelers koesteren plannen om dit verleden in de schijnwerpers te plaatsen. Met dit boek willen we aan hun vragen en noden tegemoetkomen. We hopen dat het heemkundigen, erfgoedwerkers, lokale besturen, cultuurbeleidscoördinatoren, leraren, culturele verenigingen – kortom: iedereen die aan de slag wil met het lokale oorlogsverleden – van voldoende inhoudelijke en methodologische bagage voorziet om boeiende en gefundeerde projecten over de oorlog op te zetten. We hopen ook dat het hen inspireert om vanaf 2014 een brede waaier aan verhalen te vertellen, over individuen, groepen, dorpen en steden. Het verleden laat zich niet vertellen als een monoloog.

HOOFDSTUK 1

1. S. De Schaepdrijver (2005), *De Grootte Oorlog. Het koninkrijk België tijdens de Eerste Wereldoorlog* (Amstel: Olympos) , p. 116.
2. De cijfers lopen natuurlijk uiteen afhankelijk van de geconsulteerde bron. Vallen de slachtoffers van de Armeense genocide, in de nasleep van de Eerste Wereldoorlog ook onder dit dodental? Vast staat wel dat de dodentol verpletterend was, dat er nog een veelvoud aan verminkten en gekwetsten niet in rekening zijn gebracht en dat ook de Spaanse Griep (alweer in de nasleep van de Eerste Wereldoorlog) massale sterfte veroorzaakte. Ook het leed van vluchtelingen wereldwijd kan moeilijk nog gekwantificeerd worden. Zie <http://necrometrics.com/20c5m.htm#WW1>.
3. W. Van Driessche (2011) , ‘De kleine oorlog om de Grootte Oorlog’, in *De Standaard*, 12 november 2011, p 24-25

HOOFDSTUK 2

1. A. Vander Stichele (2011), ‘Vlamingen en het verleden. Een bevolkingsonderzoek naar erfgoedbeleving in Vlaanderen’, *Faro. Tijdschrift over cultureel erfgoed*, (4)3, p. 18.
2. A. François en F. Vesentini (2003), ‘La thèse allemande des francs-tireurs: quand le mythe devient acteur de guerre’, in L. van Ypersele (ed.), *Imaginaires de guerre. L’histoire entre mythe et réalité* (Louvain-la-Neuve: Academia-Erasme), p. 243-252. Zie ook J. Horne & A. Kramer (2001), *German Atrocities: a History of Denial* (New Haven: Yale), S. De Schaepdrijver (2005), *De Grootte Oorlog. Het koninkrijk België tijdens de Eerste Wereldoorlog* (Amstel: Olympos) , p. 78 en L. Zuckermann (2004), *De verkrachting van België. Het verzwegen verhaal over de Eerste Wereldoorlog* (Antwerpen: Spectrum), p. 33.
3. Uhlanen waren Duitse verkenningstroepen te paard. Zij gingen het eigenlijke bezettingsleger vooraf.
4. A. Lüdtke (1989), ‘Introduction: what is the history of everyday life and who are its practitioners?’, in A. Lüdtke (ed.), *The history of Everyday Life. Reconstructing Historical Experiences and Ways of Life* (Princeton: Princeton University Press), p. 12.
5. Zie I. Van Driessche (2007), *Ons dorp is het mooiste en wij zijn de beste. Dorpen: inspiratiebronnen voor een veranderende volkscultuur in Vlaanderen*. Zeveneken, s.n., p. 106-120 en p. 257.
6. Zie bijvoorbeeld de oorlogsmemoires van minderbroeder H. Thans (1926), *Mijn oorlog* (Mechelen), p. 157-158.
7. Met dank aan Bert De Munck.
8. P. Daileader en P. Whalen (2010), *French Historians, 1900-2000. New Historical Writing in Twentieth-Century France* (Oxford: Wiley), p. 83-84.

9. C. Ginzburg (1982), *De kaas en de wormen. Het wereldbeeld van een 16e-eeuwse molenaar* (Amsterdam: Bert Bakker).
10. R. Darnton (1984), *The Great Cat Massacre and Other Episodes in French Cultural History* (New York: Vintage).
11. H. Zinn (2007), *Geschiedenis van het Amerikaanse volk* (Berchem: Epo).
12. Zie R. Chickering (2007), *The Great War and Urban Life in Germany. Freiburg, 1914-1918* (Cambridge: Cambridge University Press); B. Ziemann (2007), *War Experiences in Rural Germany* (Oxford: Berg); en J. Winter en J. Robert (2007), *Capital Cities at War. Paris, London, Berlin 1914-1918* (Cambridge: Cambridge University Press).
13. Zie L. Vandeweyer (2003), *Een kleine stad in een Grootte oorlog. De Eerste Wereldoorlog en het activisme te Tienen en omgeving* (Tienen: Aqua Fortis) en L. Schepens (1983), *Brugge bezet (1914-1918 en 1940-1944). Het leven in een stad tijdens twee wereldoorlogen* (Tielt: Lannoo). De talrijke scripties over de Eerste Wereldoorlog kan men terugvinden via de rubriek de twee wereldoorlogen in het mededelingenblad van de Belgische vereniging voor Nieuwste Geschiedenis (ook online op http://www.bvng.be/nederlandstalig/x_beginp.htm). Ook de historische productie van de Universiteiten van Gent en Leuven is in kaart gebracht: L. François en G. Leloup (2004), *Te paard op drie eeuwen: bibliografie van de licentiaats- en doctoraatsverhandelingen aan de Vakgroepen Geschiedenis van de Universiteit Gent 1891-2003* (Gent: Academia Press) en *De Leuvense historici betiteld: titels van licentiaatsverhandelingen en doctoraten Geschiedenis, 1934-2008* (Leuven: Vereniging Historici Lovanienses). Het voordeel van deze werken is dat men thematisch kan zoeken naar interessante werken. Daarnaast is er natuurlijk de algemene bibliografie voor Belgische geschiedenis, die sinds 1953 verschijnt in het Belgisch Tijdschrift voor Filologie en Geschiedenis.
14. H. Renders, De grenzen van representativiteit: biografie, life writing en microhistory, op http://www.rug.nl/let/onderzoek/onderzoekcentra/biografieinstituut/docs/JWRenders_Grenzen_van_Representativiteit.pdf, geconsulteerd op 10 augustus 2012.
15. N. Wouters (2009), Het geval De Paep (1898-1985). Oorlogsherinnering, beeldvorming en lokale geschiedenis, *Het Land van Beveren*, (LII)1, p. 60.
16. Zie in die context ook P. Purseigle (2004), Beyond and below the nations. Towards a comparative history of local communities at war, in J. Macleod en P. Purseigle (eds.), *Uncovered Fields. Perspectives in First World War Studies* (Leiden: Brill), pp. 95-123.
17. Gedurende het grootste deel van de bezetting stond het *Generalgouvernement* onder het bevel van de gouverneur-generaal Moritz Freiherr von Bissing, waarbij er zowel militair als een burgerlijk bestuur (of *Zivilverwaltung*) was. Het *Etappengebiet* daarentegen werd alleen door de militairen, bestuurd. Wat Von Bissing uitvaardigde was er alleen geldig als ook de opperbevelhebber van het 4e leger tekende. Omdat buitenlandse inspectie veel minder mogelijk was en de krijgswet flexibel werd toegepast, was het *Etappengebiet* onderworpen aan een harde militaire logica. Grosso modo was het *Etappengebiet* (dat bestond uit Oost- en West-Vlaanderen en delen van Henegouwen en Luxemburg) ook afgesloten van het *Generalgouvernement*, wat regelmatig contact tussen bijvoorbeeld Gent en Brussel zeer bemoeilijkte. Afhankelijk van de krijgsverrichtingen konden de grenzen ook opschuiven. De Duitse administratie was in elk geval vrij complex, met allerlei aparte statuten voor Antwerpen, *Marinegebiet* en *Operationsgebiet* (extra onderverdelingen aan het front). Deze indelingen waren voor het dagelijks leven minder relevant. Zie S. Vandenbogaerde (2009), *Een kijk op de administratiefrechtelijke organisatie van het "Etappengebiet" tijdens de Eerste Wereldoorlog*, onuitgegeven licentiaatsverhandeling (Gent: Universiteit Gent), p. 48
18. M. Beyen (2012), "Alleen nog maar een straatnaam? Verzetshelden in de Wilselse herinneringspolitiek", *Tijdschrift*, (2)1, p. 22-35.

19. F. Hartog (2002), *Régimes d'historicité. Présentisme et expériences du temps* (Paris: Seuil). Zie ook W. Frijhoff (2011), *De mist van de geschiedenis. Over herinneren, vergeten en het historisch geheugen van de samenleving* (Nijmegen: Vantilt).
20. A. Lüdtke (1989), 'Introduction: what is the history of everyday life and who are its practitioners?', in A. Lüdtke (ed.), *The history of Everyday Life. Reconstructing Historical Experiences and Ways of Life* (Princeton: Princeton University Press), p. 4-5.
21. Zie hiervoor G. Aly (2005), *Hitlers Beneficiaries: Plunder, Racial War and the Nazi Welfare State* (New York: Picador).
22. P. Scholliers (1985), *Loonindexering en sociale vrede. Koopkracht en klassenstrijd in België tijdens het interbellum* (Brussel: VUB, Centrum voor hedendaagse sociale geschiedenis), p 20 en p 42. De industrialisering en mechanisering die na 1918 ook in de kleinere sectoren (leder, hout, tabak, kledij en bouw) zou doordringen, zorgde ervoor dat ongeschoolde arbeiders toegang kregen tot traditioneel ambachtelijke arbeid. De scholing en kunde van de ambachtsman kwam dus onder druk.
23. G. Moulart, L. Strauss e.a. (1920), *La Belgique coloniale, commerciale, financière, industrielle, maritime et sociale* (Luik: Société belge d'études et d'expansion), p 80. De Belgische arbeiders hadden de langste werkdagen en de laagste lonen.
24. G. Deneckere (2006), *1900. België op het breukvlak van twee eeuwen* (Tielt: Lannoo), p. 132-133.
25. Zie hiervoor C. Lis, H. Soly en D. Van Damme (1985), *Op vrije voeten? Sociale politiek in West-Europa (1450-1914)* (Leuven: Kritak), p. 56.
26. Op de ongeveer 7,6 miljoen Belgen hadden één miljoen mannen één stem, 410 000 mannen twee stemmen en 325 000 mannen drie stemmen bij de nationale verkiezingen.
27. G. Deneckere (2006), *1900. België op het breukvlak van twee eeuwen* (Tielt: Lannoo), p. 117.
28. Ibid., p. 102.
29. S. De CAIGNY (2010), *Bouwen aan een nieuwe thuis. Wooncultuur in vlaanderen tijdens het interbellum* (Leuven: Leuven Universitaire Pers), p. 22-24.
30. G. Deneckere (2006), *1900. België op het breukvlak van twee eeuwen*, p. 131.
31. M. Reynebeau (2003), *Een geschiedenis van België* (Tielt: Lannoo), p. 170.
32. Zie bijvoorbeeld A. Dalcq (1994), *Années de ferre, années de feu. Une famille dans la guerre 14-18* (Brussel: Racine) en S. De Schaepdrijver (2008), *"We who are so cosmopolitan": the war diary of Constance Graeffe, 1914-1915* (Brussel: Algemeen Rijksarchief).
33. D. Lowenthal (1985), *The Past Is a Foreign Country* (Cambridge: Cambridge University Press).
34. Met dank aan Bert De Munck. Voor een toepassing van deze inzichten op erfgoed- en geschiedenisonderwijs zie C. Van Boxtel (2011), 'Heritage as a resource for learning. Opportunities and challenges', in C. Van Boxtel, S. Klein, en E. Snoep (red.), *Heritage Education. Challenges in dealing with the past* (Amsterdam: Erfgoed Nederland), p. 40-42. David Lowenthal waarschuwt er ook voor dat het verleden in plaats van een vreemd ons eigen, opgekuist land wordt, zodat sommige stukken gevierd maar andere vergeten worden (in J. De Groot (2008), *Consuming History. Historians and heritage in contemporary popular culture* (Abingdon, Oxon en New York: Routledge), p. 4).
35. D.E.H. De Boer (1994), 'De historicus en het grote publiek', in M. Van Rooijen (red.), *Geschiedenis in de praktijk: inleiding tot publieksgeschiedenis* (Den Haag: Sdu Uitgeverij Koninginnegracht), p. 142.
36. Zie over het werken met verschillende tijdsdimensies ook de uiteenzetting van P. Gielen over lokaliteit, globaliteit en glocaliteit (P. Gielen en R. Laermans (2005), *Cultureel Goed: over het (nieuwe) erfgoedregiem* (Leuven: LannooCampus), p. 153-178).

37. Voor een uitgebreidere uiteenzetting over dit thema zie M. Van Alstein (2011), *Honderd jaar Eerste Wereldoorlog in het teken van vrede* (Brussel: Vlaams Vredesinstituut).
38. Voor een overzicht van de discussie zie C. Lorenz (1998) *De constructie van het verleden. Een inleiding in de theorie van de geschiedenis* (Boom, Amsterdam Meppel), p. 85 en 143 en verder.
39. I. Steijven (2009), 'Een dissonante herinnering. Diogenes en de toekomst van het oorlogserfgoed', *Levend erfgoed*, (6)2, p. 33.
40. Met dank aan Barbara Deruytter.
41. Het resultaat van deze selectie is dat niet elke bladzijde van de gemeentelijke notulen moet worden nagelezen, of niet elk aanwezig object uit 14-18 moet worden gepresenteerd. Men kan meer tijd en middelen investeren in de informatie of objecten die relevant zijn voor de rode draad. De tijd en middelen die men daardoor uitspaart, kan gaan naar andere vindplaatsen, waar op het eerste zicht nog niet aan werd gedacht (bijvoorbeeld een streekroman over het molenaarsleven...). Voor elk mogelijk thema is er bovendien wetenschappelijke omkadering. Over de molenaar zie bijvoorbeeld F. Becuwe (2009), *In de ban van Ceres. Klein- en grootmaaldertijen in Vlaanderen (ca. 1850 – ca. 1950)* (Brussel: Vlaams Instituut voor Onroerend Erfgoed) en R. Van Lierde (1970), 'Sint-Niklaas en zijn windmolens', *Koninklijke Oudheidkundige Kring van het Land van Waas*, 73(3-4), p. 255-282.
42. M. Amara (2008), *Des Belges à l'épreuve de l'Exil. Les réfugiés de la Première Guerre mondiale. France, Grande-Bretagne, Pays-Bas* (Brussel: Université de Bruxelles).
43. Zie D. Killingray (2010), 'The war in Africa', in J. Horne (ed.) *A companion to World War I*. (Chichester: Blackwell Publishing), p. 114 en p. 121. Zie verder ook G. Vanthemsche (2007), *Congo. De impact van de kolonie op België* (Tiel: Lannoo), p. 107.
44. K. Van Nieuwenhuysse (2009), *Tussen buit en baat. Congo in het interbellum* (Leuven en Den Haag: Acco), p. 99-100.
45. Zie bijvoorbeeld F. Becuwe (2009), *In de ban van Ceres. Klein- en grootmaaldertijen in Vlaanderen (ca. 1850 – ca. 1950)* (Brussel: Vlaams Instituut voor Onroerend Erfgoed); R. Van Lierde (1970), 'Sint-Niklaas en zijn windmolens', *Koninklijke Oudheidkundige Kring van het Land van Waas*, 73(3-4), p. 255-282; en P. Scholliers (1993), *Arm en rijk aan tafel. Tweehonderd jaar eetcultuur in België* (Berchem: Epo).
46. P. Lefèvre en J. Lorette (1987), *La Belgique et la Première Guerre mondiale: bibliographie* (Brussel: Koninklijk Legermuseum) en P.A. Tallier en S. Soupart (2001), *La Belgique et la Première Guerre mondiale: bibliographie* (Brussel: Koninklijk Legermuseum & Algemeen Rijksarchief).
47. Zie https://www.zotero.org/groups/first_world_war_studies_bibliography, geconsulteerd op 16/08/12.
48. P. Beusen, H. Rombaut en M. Pauly (1998), *Bibliografie van de geschiedenis van de steden van België en van het groothertogdom Luxemburg – Bibliographie d'histoire des villes de Belgique et du Grand-Duché de Luxembourg* (Brussel: Gemeentekrediet). Deze bibliografie omvat ca. 20.000 titels, handelend over België en het Groothertogdom Luxemburg tot 1940. De lopende bibliografie van de geschiedenis van België vindt men ieder jaar in het Belgisch Tijdschrift voor Filologie en Geschiedenis.
49. Zie http://www.cegesoma.be/cms/catalogue_nl.php.
50. J. Merriman en J. Winter (eds.) (2006), *Europe since 1914. Encyclopedia of the Age of War and Reconstruction* (Detroit: Scribner Library of Modern Europe); G. Hirschfeld (e.a.) (2003), *Enzyklopädie Erster Weltkrieg* (Paderborn: Utb GmbH); en S. Audoin-Rouzeau en J.J. Becker (2004), *Encyclopédie de la Grande Guerre, 1914-1918. Histoire et culture* (Parijs: Bayard Jeunesse).
51. Dit internationale project heeft ook een belangrijk bibliografisch luik; de catalogi van verschillende Europese bibliotheken (waaronder ook die van de Universiteit Gent) zullen aan de bijdragen

- uit de encyclopedie gelinkt worden. Zie <http://www.1914-1918-online.net>, geconsulteerd op 16/08/12.
52. J. Horne (red.) (2010), *A Companion to World War One* (Chichester: Wiley-Blackwell).
 53. In de reeks *Studies in the social and cultural history of modern warfare* van de Universiteit van Cambridge worden met name de sociale en culturele aspecten van het fenomeen oorlog belicht. Zie J. Winter en J.L. Robert (1997), *Capital Cities at War* (Cambridge: Cambridge University Press) en met focus op het sociale element van dezelfde auteurs (2007), *Capital Cities at War. Volume 2: Cultural history* (Cambridge: Cambridge University Press).
 54. Een voorbeeld uit de *Legacy of War* reeks van Berg Publishers is S. Audoin-Rouzeau (1992), *Men at War, 1914-1918: National Sentiment and Trench Journalism in France During the First World War* (Providence: Berg Publishers). In de reeks *History of Warfare* werd één publicatie specifiek aan de Eerste Wereldoorlog gewijd, zie H. Jones e.a. (eds.) (2008), *Untold War: New Perspectives in First World War Studies* (Leiden: Brill).
 55. S. Jaumain, M. Amara, B. Majerus en A. Vrints (red.), *Une guerre totale? La Belgique dans la Première Guerre mondiale. Nouvelles tendances de la recherche historique. Actes du colloque international organisé à l'ULB du 15 au 17 janvier 2003* (Brussel: Algemeen Rijksarchief) en *Colloque international organisé par les Archives de l'État et le Musée royal de l'Armée et d'Histoire militaire 3-6 novembre 2008 Quand les canons se taisent – En toen zwegen de kanonnen – When the Guns fall Silent. Actes du colloque international organisé par les Archives de l'État et le Musée royal de l'Armée et d'Histoire militaire* (Brussel: Algemeen Rijksarchief), p.225-254.
 56. S. De Schaepdrijver *De Grootte Oorlog: het koninkrijk België tijdens de Eerste Wereldoorlog* (Amsterdam: Atlas) 1997.
 57. Deze tijdschriften kunnen worden teruggevonden in de meeste wetenschappelijke onderzoeksinstellingen in België. Daarnaast is er het tijdschrift *Guerre mondiales et conflits contemporains*, dat alle gewapende conflicten uit de 20e eeuw behandelt. Dichter bij huis en de frontstreek is er het tijdschrift *Shrapnel* van de amateur-historische vereniging *Western Front Association België*.
 58. Op de website van de Belgische Vereniging voor Nieuwste Geschiedenis is het oude tijdschrift *Bijdragen tot de Eigentijdse Geschiedenis* en het nog lopende *Belgisch Tijdschrift voor de Nieuwste Geschiedenis* volledig raadpleegbaar. Zie <http://www.journalbelgianhistory.be>.
 59. Ook het Vlaams steunpunt voor cultureel erfgoed Faro brengt een driemaandelijks tijdschrift uit met thema's die nauw aansluiten bij publieksgeschiedenis en heemkunde. Zie <http://www.faronet.be>.
 60. Het loont vaak de moeite om ook de heemkundige bladen van andere gemeenten te raadplegen en onderzoek over de jaren vóór en na 1914-1918 niet bij voorbaat van tafel te schuiven. Op de hoogte zijn van de bredere context werpt immers in veel gevallen zijn vruchten af tijdens het verdere onderzoek.
 61. Zie http://bvng.be/nederlandstalig/x_beginp.htm.
 62. Voor de Universiteit Gent zie L. François en G. Leloup (2004), *Te paard op drie eeuwen geschiedenis. Bibliografie van de licentiaats- en doctoraatsverhandelingen aan de Vakgroepen Geschiedenis* van de Universiteit Gent 1891-2003 (Gent: Academia Press). Vanaf 2002 kan men zoals gezegd terecht op de website van het BVNG. Voor de Universiteit Leuven zie J. Verberckmoes (2008), *De Leuvense historici betiteld: titels van licentiaatsverhandelingen en doctoraten Geschiedenis, 1934-2008* (Leuven: Vereniging Historici Lovanienses).
 63. *Nationaal biografisch woordenboek* (Brussel: VIGES). Elk jaar brengt VIGES, het Vlaams instituut voor Geschiedenis, een exemplaar uit. Daarnaast zijn er ook thematische collecties van biografieën, bijvoorbeeld over industriële of feministes.

64. Enkele voorbeelden daarvan zijn de online catalogi van de Koninklijke Bibliotheek, de universiteitsbibliotheken, het Amsab Instituut voor sociale geschiedenis, het Studie- en onderzoekscentrum Hedendaagse Maatschappij (SOMA), het KADOC, enz. Ook de catalogus van het Rijksarchief is interessant omwille van de oorlogsbibliotheek van publicaties die voornamelijk uit het interbellum stammen. Musea zoals het In Flanders Fields Museum en het Huis van Alijn maakten naast hun bibliotheekcatalogus ook sommige objecten virtueel beschikbaar voor de bezoeker. Binnen het MovE-project werken Oost-Vlaamse musea aan de online registratie en ontsluiting van hun collectie. Een ander initiatief is de Regionale Beeldbank Mechelen, waarop ook heel wat foto's en tekeningen over de Eerste Wereldoorlog te vinden zijn.
65. Websites over geschiedenis schieten als paddestoelen uit de lucht. De websites www.besthistorysites.net/en en <http://dir.yahoo.com/arts/humanities/history> bieden een handig overzicht. Tijdsdocumenten over de Eerste Wereldoorlog (zoals het 14-punten plan van President Wilson, oorlogsverklaringen en andere belangrijke bronnen) vinden we op http://firstworldwar.com/source/belgium_germanrequest.htm. en websites als <http://www.firstworldwarstudies.org>, www.crid1418.org en www.historial.org bieden wetenschappelijke informatie en links. Verder zijn www.1418herdacht.be en www.firstworldwar.com interessant.
- Websites als www.dbnl.org bieden dan weer heel wat oudere boeken uit ons taalgebied haast integraal aan.
66. Zie http://nl.wikipedia.org/wiki/Marnix_Beyen.

HOOFDSTUK 3

1. A. Sen (1981), 'Ingredients of Famine Analysis: Availability and Entitlements', *The Quarterly Journal of Economics*, (96)3, p. 459.
2. A. Vrints (2010), 'Sociaal protest in een bezet land. Voedseloproer in België tijdens de Eerste Wereldoorlog', *Tijdschrift voor Geschiedenis*, (124)1, p. 44 e.v.
3. L. Heerma van Voss (2002), *Why is there no socialism in the Netherlands? De Nederlandse arbeidersklasse in de twintigste eeuw: rede uitgesproken bij de aanvaarding van het ambt van bijzonder hoogleraar in de sociaaleconomische geschiedenis sinds 1870 aan de Universiteit Amsterdam* (Amsterdam), p. 10.
4. Zie hierover J.Kok (2002), *Rebellious families: household strategies and collective action in the nineteenth and twentieth centuries* (New York: Berghahn).
5. A. Henry (1924), *Le ravitaillement de la Belgique pendant l'occupation allemande* (Parijs: Les Presses Universitaires de France), p. 14.
6. M. Van den Wijngaert (red.) (2006), *Belgie, een land in crisis: 1913-1950* (Antwerpen: Standaard Uitgeverij), p. 127.
7. S. Jaumain (1995), *Les petits commercants face a la modernité* (Brussel: Ed. de l'Université de Bruxelles), p. 37-38.
8. T. Van Bosstraeten (2008), *Bezet maar beschermd. België en de markies van Villalobar tijdens de Eerste Wereldoorlog* (Leuven: Acco), passim en P. Martin (1981), *De betekenis van de Commission for Relief in Belgium in het nationaal en internationaal spanningsveld, 1914-1919* (Gent: onuitgegeven licentiaatsverhandeling Universiteit Gent), p. 25.
9. S. Manfroid en J. Füeg (1998), 'Scènes de la vie communale. La vie quotidienne à Houdeng-Aimeries durant l'occupation', in *1914-1918. Nos communes sous l'occupation* (La Louvière), p. 10.
10. L. Schepens (1985), *Brugge bezet. 1914-1918, 1940-1945. Het leven in een stad tijdens twee wereldoorlogen* (Tielt: Lannoo), p. 75.
11. Zie 'Europese parlementsleden steunen nieuwe sancties tegen Iran en waarschuwen tegen verdere escalatie', persmededeling van het Europees Parlement, 02/02/2012, op

- <http://www.europarl.europa.eu/news/nl/pressroom/content/20120201IPR36947>, geconsulteerd op 28/06/2012. Zie ook A. De Craemer, 'Wanhoop in de bazaar van Teheran. Hoe de VS en EU in de kaart van de ayatollahs spelen', *De Morgen*, 24/01/2012, p. 21.
12. P. Scholliers en F. Daelemans (1988), 'Standards of living and standards of health in wartime Belgium', in J. Winter en R. Wall (eds.), *The upheaval of war. Family, work and welfare in Europe, 1914-1918* (Cambridge: Cambridge University Press), p. 140 en P. Scholliers (1988), 'België dreunt in zijn voegen. Sociale en politieke troebelen, 1914-1921', in F. Vanhemelryck, J. Peeters e.a. (red.), *Mensen in oorlogstijd* (Brussel: UFSAL), p. 153.
 13. A. Capiteyn (red.) (1991), *Gent en de Eerste Wereldoorlog* (Gent: Stad Gent), p. 65.
 14. G. Clerbaut (2007), *Mechelen en zijn platteland in de greep van de Eerste Wereldoorlog. Een dagelijks leven van angst en honger* (Brussel: onuitgegeven licentiaatsverhandeling Vrije Universiteit Brussel), p. 112.
 15. *Ibid.*, p. 175.
 16. L. De Munck (2005), 'De werking van het Belgische Rode Kruis in bezet gebied tijdens de Eerste Wereldoorlog', in S. Jaumain, M. Amara, B. Majerus en A. Vrints (red.), *Une guerre totale? La Belgique dans la Première Guerre mondiale. Nouvelles tendances de la recherche historique. Actes du colloquage international organisé à l'ULB du 15 au 17 janvier 2003* (Brussel: Algemeen Rijksarchief) p. 192.
 17. "Het werk heeft tot bedoeling de ondersteuning van personen die ten gevolge van den oorlog zonder bestaanmiddelen zijn gevallen, en wier maatschappelijke stand niet toelaat beroep te doen op de openbare liefdadigheid." (Rijksarchief Beveren, Provinciaal komitee voor hulp en voeding Antwerpen (A2), nr. 1630).
 18. T. Van Bosstraeten (2008), *Bezet maar beschermd. België en de markies van Villalobar tijdens de Eerste Wereldoorlog* (Leuven: Acco), p. 110-114.
 19. L. Ranieri (1980), 'Herbert Hoover et Emile Francqui, nuages et beaux jours (1914-1917)', *Cahiers Bruxellois*, (25), p. 47-56.
 20. P. Scholliers en F. Daelemans (1988), 'Standards of living and standards of health in wartime Belgium', in J. Winter en R. Wall (eds.), *The upheaval of war. Family, work and welfare in Europe, 1914-1918* (Cambridge: Cambridge University Press), p. 141.
 21. A. Henry (1924), *Le ravitaillement de la Belgique pendant l'occupation allemande* (Parijs: Les Presses Universitaires de France). Voor een lokaal voorbeeld zie *Soupe de guerre installée par Léon Thiry, directeur des Usines de Halanzy dans les localités éprouvées du Sud Luxembourgeois* (Brussel), 1916.
 22. L. Schepens (1985), *Brugge bezet, 1914-1918, 1940-1945. Het leven in een stad tijdens twee wereldoorlogen* (Tielt: Lannoo), p. 74.
 23. S. Manfroid en J. Füeg (1998), 'Scènes de la vie communale. La vie quotidienne à Houdeng-Aimeries durant l'occupation', in *1914-1918. Nos communes sous l'occupation* (La Louvière), p. 9.
 24. In de socialistische krant *Vooruit* kwamen geregeld klachten over de minorisering van socialisten in lokale comités.
 25. T. Van Bosstraeten (2008), *Bezet maar beschermd. België en de markies van Villalobar tijdens de Eerste Wereldoorlog* (Leuven: Acco), p. 59 en S. De Schaepdrijver (1997), *De groote oorlog: het koninkrijk België tijdens de Eerste Wereldoorlog* (Amsterdam: Olympus), p. 134.
 26. T. Proctor (2010), *Civilians in a World at War 1914-1918* (New York: New York University Press), p. 58.
 27. F. Passelecq (1927), *Déportation et travail forcé des ouvriers et de la population civile de la Belgique occupée* (Parijs: Les Presses Universitaires de France), p. 62.

28. J. De Graeve (1919), *De hel en hoe ze op aarde kwam (dagboek eener menigte)* (Gent: Volksdrukkerij), p. 90-91.
29. T. Proctor (2010), *Civilians in a World at War 1914-1918* (New York: New York University Press), p. 60.
30. Zie L. Vandeweyer (1993), 'De verplichte tewerkstelling tijdens de Eerste Wereldoorlog', in *De verplichte tewerkstelling in Duitsland, 1942-1945. Acta van het symposium gehouden te Brussel op 6 en 7 oktober 1992* (Brussel, Navorsings- en studiecentrum voor de geschiedenis van de Tweede Wereldoorlog), p. 39-48.
31. A. Capiteyn (red.) (1991), *Gent en de Eerste Wereldoorlog* (Gent: Stad Gent), p. 82
32. B. Majerus (2008), 'Recensie: 'Menschenbassin Belgien.' Anwerbung, Deportation und Zwangsarbeit im Ersten Weltkrieg (J. Thiel)', *Bijdragen tot de Eigentijdse Geschiedenis*, 19, p. 200. Zie ook Jan Van Coillie (2009), *Ten oorlog met schop en houweel: bijdragen over de hulptroepen van de genie van het Belgische, Duitse en Britse leger tijdens de Eerste Wereldoorlog* (Kuurne: WFA), p. 60-84.
33. J. Thiel (2005), 'Forced labour, deportation and recruitment. The German Reich and Belgian labourers during the first World War', in S. Jaumain, M. Amara, B. Majerus en A. Vrints (red.), *Une guerre totale? La Belgique dans la Première Guerre mondiale. Nouvelles tendances de la recherche historique. Actes du colloque international organisé à l'ULB du 15 au 17 janvier 2003* (Brussel: Algemeen Rijksarchief), p. 235-245.
34. F. Passelecq (1928), *Déportation et travail forcé des ouvriers et de la population civile de la Belgique occupée* (Parijs: Les Presses Universitaires de la France), p. 153. Originele tekst: "L'arrêté a été affiché le dimanche soir 29 octobre. Il convoquait tous les habitants males à partir de dix-sept ans (...). A ceux qui sollicitaient certaines dispenses, il fut répondu que les articles de l'arrêté ne portaient aucune exception, pas même pour les invalides. On n'hésita pas à dire: "qu'ils se présentent avec leurs béquilles!".
35. J. Thiel (2005), 'Forced labour, deportation and recruitment. The German Reich and Belgian labourers during the first World War', in S. Jaumain, M. Amara, B. Majerus en A. Vrints (red.), *Une guerre totale? La Belgique dans la Première Guerre mondiale. Nouvelles tendances de la recherche historique. Actes du colloque international organisé à l'ULB du 15 au 17 janvier 2003* (Brussel: Algemeen Rijksarchief), p. 235 en 236 en M. Spoerer (2006), 'The mortality of allied prisoners of war and Belgian civilian deportees in German custody during the First World War', *Population Studies*, (60)2, p. 129 en 121.
36. T. Delplancq (1998), 'Souvenirs d'exil. Les déportations collectives de novembre 1916', in *1914-1918. Nos communes sous l'occupation* (La Louvière), p. 15.
37. K. Mertens (red.) (2006), *Pastors rapporteren over de Eerste Wereldoorlog in de provincie Antwerpen. Deel I* (Balen: Studium Generale), p. 206.
38. E. Mahaim (1985), *La Belgique restaurée: étude sociologique* (Brussel: Université Libre de Bruxelles), p. 571 en L. Schepens (1985), *Brugge bezet, 1914-1918, 1940-1945. Het leven in een stad tijdens twee wereldoorlogen* (Tielt: Lannoo), p. 73.
39. C. Vlaminck (1922), *Het Etappengebied in België tijdens den oorlog 1914-1918* (Brussel: Ons Land), p. 62.
40. *Ibid.*, p. 59.
41. G. Clerbaut (2007), *Mechelen en zijn platteland in de greep van de Eerste Wereldoorlog. Een dagelijks leven van angst en honger* (Brussel: onuitgegeven licentiaatsverhandeling Vrije Universiteit Brussel), p. 193-195.
42. Het Werk van den Akker was een initiatief om arbeiders hun eigen groenten te laten kweken op stukjes park of vrijgestelde landbouwgrond. Voor een bepaald bedrag kon men een stukje grond huren met plantenzaad en werktuigen. Voor een iets duurder bedrag kreeg men reeds omgespitte

- grond. Hoewel dit initiatief inspeelde op reële noden, waren de oogstresultaten vrij mager, mede door de slechte kwaliteit van mest en zaad.
43. L. Van Molle (1990), *Ieder voor allen: de Belgische Boerenbond 1890-1990* (Leuven: Leuven University Press), p. 16 en 143-146.
 44. E. Hunt (1916), *War bread. A personal narrative of the war and relief in Belgium by Edward Eyre Hunt, American delegate of the Commission for Relief in Belgium in charge of the province of Antwerp* (New York: H. Holt), p. 287-291.
 45. C. Vlaminck (1922), *Het Etappengebied in België tijdens den oorlog 1914-1918* (Brussel: Ons Land), p. 48.
 46. A. Henry (1924), *Le ravitaillement de la Belgique pendant l'occupation allemande* (Parijs: Les Presses Universitaires de France), p. 64.
 47. *Journal de Guerre de Paul Max. Notes d'un Bruxellois pendant l'occupation (1914-1918)*, p. 81. Originele tekst: "La belle "Brasserie du Roi Albert" qui s'est ouverte depuis quelques jours à la place de Brouckère refusait de fermer. La foule se mit à huer. Le patron parut sur le seuil et cria: "avant de huer, vous feriez mieux d'aller vous laver!". La foule riposta: "ce n'est pas Au roi Albert que vous deviez prendre comme enseigne! C'est Au roi de Prusse!". Deux minutes après, la brasserie fermait".
 48. S. De Schaepdrijver (1997), *De groote oorlog: het koninkrijk België tijdens de Eerste Wereldoorlog* (Amsterdam: Olympus), p. 221.
 49. P. Scholliers en F. Daelemans (1988), 'Standards of living and standards of health in wartime Belgium', in J. Winter en R. Wall (eds.), *The upheaval of war. Family, work and welfare in Europe, 1914-1918* (Cambridge: Cambridge University Press), p. 145.
 50. L. Schepens (1985), *Brugge bezet, 1914-1918, 1940-1945. Het leven in een stad tijdens twee wereldoorlogen* (Tielt: Lannoo), p. 73.
 51. T. Judt (2009), 'What is living and what is dead in social democracy?', 17/12/2009, op <http://www.nybooks.com/articles/archives/2009/dec/17/what-is-living-and-what-is-dead-in-social-democrac/?pagination=false>, geconsulteerd op 01/02/2012.
 52. Rijksarchief Beveren, Provinciaal Hulp en Voedingskomité Antwerpen (A2), nr 1633, Schamele armen. Nummerlijst der Ondersteunden.
 53. Zie hierover C. Lis, H. Soly en D. Van Damme (1985), *Op vrije voeten? Sociale politiek in West-Europa (1450-1914)* (Leuven: Kritak), 240 p.
 54. S. Manfroid en J. Füeg (1998), 'Scènes de la vie communale. La vie quotidienne à Houdeng-Aimeries durant l'occupation', in *1914-1918. Nos communes sous l'occupation* (La Louvière), p. 16.
 55. W. Dedobbeleer (2007), *De Groote Oorlog bekeken door een pince-nez: Edward Anseele, het socialisme en de bezetting van Gent* (Gent: onuitgegeven licentiaatsverhandeling Universiteit Gent), p. 45.
 56. I. Decostre (s.d.), *L'Envahisseur en Belgique: souvenir de la guerre (1914-1918): recueil de romances, chansons et chansonnettes* (s.l.), p. 36. De vertaling zou kunnen luiden: "Wie heeft gezorgd voor ons, en voor ons eten? Het is Amerika, dat schitterend land".
 57. M. Coenen (2008), *Syndicalisme au féminin, 1830-1940* (Brussel: Ed. Carhop), volume 1, p. 155-156.
 58. Het is niet simpel om lokale solidariteit te meten, maar de mate waarin mensen medebewoners vroegen als getuige voor hun huwelijk kan een eerste startpunt zijn. De huwelijksakten kunnen zo een volledig nieuw licht werpen op de geschiedenis van de bezetting. Zie T. Stovall (1988), 'Friends, neighbors and communists. Community formation in suburban Paris during the early twentieth century', *Journal of social history*, (22), p. 238.
 59. Een goed startpunt is G. Kurgan-Van Hentenryk en E. Buyst (red.) (1999), *100 grands patrons du XXe siècle en Belgique* (Brussel: Alain Renier), 287 p. Zie ook C. Vancoppenolle (red.) (2002),

- Een succesvolle onderneming. Handleiding voor het schrijven van een bedrijfsgeschiedenis* (Brussel: Algemeen Rijksarchief).
60. C. Detournay (2003), *La grande guerre sous le regard de l'élite tournaisienne occupée. Contribution à la culture de guerre* (Brussel: Algemeen Rijksarchief), p. 128.
 61. A. Henry (1924), *Le ravitaillement de la Belgique pendant l'occupation allemande* (Parijs: Les Presses Universitaires de France), p. 111. Originele tekst: "Au début de [nos] opérations, nous ne rencontrions pas toujours parmi les industriels le concours que méritait notre oeuvre de philanthropie et de dévouement."
 62. A. Henry (1924), *Le ravitaillement de la Belgique pendant l'occupation allemande* (Parijs: Les Presses Universitaires de France), p. 111. Originele tekst: "Au lieu de reconnaître leur erreur, ils se mirent à protester avec vivacité et aigreur contre ce qu'ils appelaient le privilège accordé à leurs concurrents qui avaient consenti à travailler pour le Comité National".
 63. C. Vlamincq (1922), *Het Etappengebied in België tijdens den oorlog 1914-1918* (Brussel: ons Land), p. 53.
 64. L. Schepens (1985), *Brugge bezet, 1914-1918, 1940-1945. Het leven in een stad tijdens twee wereldoorlogen* (Tielt: Lannoo), p. 86.
 65. C. De Vos (2006), *De kleermakers en de keizer: inleiding tot politiek en politieke wetenschappen* (Gent: Academia Press), p. 9, 14 en 16.
 66. B. Kromhout (2002), 'De bestuurscultuur is in veel Nederlandse gemeenten nog een verbeterpunt', *Historisch Nieuwsblad*, 02/05/2002, op <http://www.historischnieuwsblad.nl/nl/nieuws/2971/de-bestuurscultuur-is-in-veel-nederlandse-gemeenten-nog-een-verbeterpunt.html>, geconsulteerd op 12/07/2012 en F. Kools (2003), 'Besturen in historisch perspectief. Maastrichtse historicus wil een grootschalig onderzoek naar bestuurscultuur', *Research Magazine Universiteit Amsterdam*, 21/05/2003, op <http://www.unimaas.nl/researchmagazine/default.asp?id=35&thema=6&template=thema.html&taal=en>, geconsulteerd op 12/07/2012.
 67. C. Detournay (2003), *La grande guerre sous le regard de l'élite tournaisienne occupée. Contribution à la culture de guerre* (Brussel: Algemeen Rijksarchief), p. 128 en 185. Originele tekst: "Quant aux nombreux employés de distribution de secours, ravitaillement etc: ils s'adjugent la meilleure part dans les distributions, ils favorisent effrontément leurs protégés et la plupart sont pour le vulgum pecus [gewone volk nvdr] d'une habituelle impolitesse. La grande majorité est persuadée que les organismes ont été créés non pour le public, mais pour eux-mêmes".
 68. Zie hierover L. Ranieri (1980), 'Herbert Hoover et Emile Francqui, nuages et beaux jours (1914-1917)', *Cahiers Bruxellois*, (25), p. 47-120.
 69. A. Henry (1924), *Le ravitaillement de la Belgique pendant l'occupation allemande* (Parijs: Les Presses Universitaires de France), p. 64.
 70. M. Dumoulin, E. Gerard, M. Van den Wijngaert en V. Dujardin (red.) (2006), *Nieuwe geschiedenis van België, 1905-1950* (Tielt: Lannoo), volume 2, p. 811
 71. H. Defoot (1998), *Mijnheer Slunse: het socialisme van August Debonne (1872-1963)* (Antwerpen: Houtekiet), p. 117 en 120-121.
 72. A. Henry (1920), *Etudes sur l'occupation allemande en Belgique* (Brussel: J. Lebègue & cie), p. 450. Door arbeiders 'bezig' te houden kon het Comité National hen natuurlijk ook beschermen tegen Duitse opeising – al vonden die maar plaats vanaf de tweede bezettingshelft, terwijl deze maatregelen al eerder in voege waren.
 73. S. Manfroid en J. Füeg (1998), 'Scènes de la vie communale. La vie quotidienne à Houdeng-Aimeries durant l'occupation', in *1914-1918. Nos communes sous l'occupation* (La Louvière), p. 15.

74. A. Vrints (2012), 'All the butter in the country belongs to us, Belgians.' Well-being and lower class national identification in Belgium during the First World War', in M. Van Ginderachter en M. Beyen (red.), *Nationhood from Below. Europe in the Long Nineteenth Century* (Basingstoke: Palgrave MacMillan), p. 240.
75. C. Vlaminck (1922), *Het Etappengebied in België tijdens den oorlog 1914-1918* (Brussel: ons Land), p. 36.
76. P. Martin (1981), *De betekenis van de Commission for Relief in Belgium in het nationaal en internationaal spanningsveld, 1914-1919* (Gent: onuitgegeven licentiaatsverhandeling Universiteit Gent), p. 122
77. T. Stovall (2012), *Paris and the Spirit of 1919. Consumer Struggles, Transnationalism and Revolution* (Cambridge: Cambridge University Press), p. 2, 3 en 290.
78. M. Healy (2004), *Vienna and the Fall of the Habsburg Empire. Total War and Everyday Life in World War I* (Cambridge: Cambridge University Press), p. 305.
79. Rijksarchief Beveren, Provinciaal Hulp en Voedingscomité Antwerpen (A2), 359 pamflet van de Algemeene Havenwerkersbond van Antwerpen.
80. J. Winter en J.L. Robert (red.) (1997-2007), *Capital cities at War: Paris, London, Berlin, 1914-1919* (Cambridge: Cambridge University Press), p.3.
81. A. Vrints (2006), 'Offers in balans. Hoop en wanhoop van de Belgische soldaten (1914-1918)', *Bijdragen tot de Eigentijdse Geschiedenis*, 17, p. 246-247.
82. C. Vlaminck (1922), *Het Etappengebied in België tijdens den oorlog 1914-1918* (Brussel: ons Land), p. 40.
83. Zie daarvoor *Association pour Secourir les Pauvres Honteux: rapports sur son activité pendant la guerre de 1914 à 1918 et du 1er octobre 1918 au 30 septembre 1919* (Brussel), 1920.
84. I. de Baere (1999), *Een stad in oorlogstijd: aspecten van het dagelijks leven te Gent tijdens Wereldoorlog I* (Gent: onuitgegeven licentiaatsverhandeling Universiteit Gent), p. 83 en K. Devolder en B. Symoens (red.), *Bezet België 1914-1918: tekeningen, prenten en foto's uit de oorlogsarchieven van het Algemeen Rijksarchief* (Brussel: Algemeen Rijksarchief), p. 52.
85. E. Hunt (1916), *War bread. A personal narrative of the war and relief in Belgium by Edward Eyre Hunt, American delegate of the Commission for Relief in Belgium in charge of the province of Antwerp* (New York: H. Holt), p. 176.

HOOFDSTUK 4

1. Over de invloed van gender op het wetenschappelijk onderzoek zie G. Vantemsche e.a. (red.) (2007), *De tuin van heden. Dertig jaar wetenschappelijk onderzoek over de hedendaagse Belgische samenleving* (Brussel: VUBpress), p. 177.
2. De dynamiek van genderhiërarchie wordt door Margaret Higonnet vergeleken met het beeld van de dubbele helix. De waarde en status van man en vrouw zijn als twee stroken in een helixvorm, die elkaar nooit ontmoeten. Welke opwaardering het 'vrouwelijke' ook ondergaat, telkens blijft dit ver onder de waarde van het 'mannelijke'. Zie M. Higonnet en P. Higonnet (1987), 'The double helix', in M. Randolph Higonnet, J. Jenson, S. Michel en C. Weitz (red.), *Behind the lines. Gender and the two world wars* (New Haven: Yale University Press), p. 34.
3. We gebruiken de term 'doorsnee' met de grootste voorzichtigheid en nuance (zie ook hoger). We verbinden er geen waardeoordeel aan. De term is hier enkel gebruikt als de tegenpool voor de succesvolle ondernemer, de nationale politicus, de grote generaal, ...
4. We hernemen hier even de definitie die we ook in het thema overleven en ondernemen hebben gebruikt; een bestaansstrategie of overlevingsstrategie is het coherent streven om vooruit

- te komen in het bestaan, vaak – maar niet altijd – binnen een familiale context. Het dekt heel diverse handelingen, zoals stelen, slijmen bij de baas, een eigen handelkje beginnen, een stukje grond bewerken, niet huwen tot men het ouderlijk huis heeft geërfd of meedoen aan een revolutie. Zie L. Heerma van Voss (2002), *Why is there no socialism in the Netherlands? De Nederlandse arbeidersklasse in de twintigste eeuw: rede uitgesproken bij de aanvaarding van het ambt van bijzonder hoogleraar in de sociaaleconomische geschiedenis sinds 1870 aan de Universiteit Amsterdam* (Amsterdam), p. 10.
5. B. Benvindo en B. Majerus (2010), 'Belgien zwischen 1914 und 1918: ein Labor für den totalen Krieg', in A. Bauerkämper en E. Julien (red.), *Durchhalten! Krieg und Gesellschaft im Vergleich 1914-1918* (Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht GmbH & Co KG), p. 131.
 6. Y. Segers e.a. (2004), *Leven van het land: boeren in België 1750-2000* (Leuven: Davidsfonds), p. 27.
 7. *Verslag over de Stichting van het werk te Gent en over de werkzaamheden van het eerste jaar voorgedragen in de algemeene vergadering van 12 oktober 1902* (Gent), 23 p.
 8. L. Van Molle en P. Heyrman (red.) (2001), *Vrouwenzaken, zakenvrouwen. Facetten van vrouwelijk zelfstandig ondernemerschap in Vlaanderen, 1800-2000* (Gent: Provinciebestuur Oost-Vlaanderen en KADOC), p. 106.
 9. E. Gubin en L. Molle (2009), *Jongens en meisjes...besteming bekend? België, 1830-2000* (Brussel: AVG-Carhif), p. 13 en 59. Zie ook N. Bracke (1995), *O...die vrouwen! Visies op vrouwenarbeid: de standpunten van de Belgische Werkliedenpartij over de deelname van de vrouwen aan het gecentraliseerde productieproces, 1880-1914* (Gent: onuitgegeven licentiaatsverhandeling Universiteit Gent) en U. Almaci (2011), *Van "De jonge kantwerkster" tot "Ouwe dag." De representatie van arbeiders in het volkstoneel 1880-1914* (Gent: onuitgegeven licentiaatsverhandeling Universiteit Gent), p. 92-94.
 10. Zie hierover D. Thom (2000), *Nice girls and rude girls. Women workers in World War I* (London: I.B. Tauris).
 11. Met pensioen bedoelen we een tegemoetkoming van de staat aan arbeiders die zelf reeds gespaard hadden voor een pensioen (Algemene Spaar- en Lijfrentekas). Lage lonen en de kost van basisbehoeften (huisvesting, voeding, gezondheidszorg) maakten het echter moeilijk om veel te sparen. Zie E. Vanhoute (2002), 'Breadwinner models and historical models. Transitions in labour relations and labour markets in Belgium, 19th-20th centuries', in H. Jensen (red.), *The Welfare State. Past, Present, Future* (Pisa: Edizioni Plus), p. 67.
 12. Het levensverhaal van Julie Cattrysse is terug te vinden in Elfnovembergroep (1978), *Van den Grooten Oorlog. Volksboek* (Kommel: Malegijjs), passim. Alle citaten zijn ook daaruit afkomstig.
 13. C. Vlaminck (1922), *Het Etappengebied in België tijdens den oorlog 1914-1918* (Brussel: Ons Land), p. 36.
 14. Hoewel in sommige landen de oorlog nieuwe kansen schiep voor vrouwen, was er zeker ook druk om de 'egoïstische' emancipatie-eisen te laten vallen en de mannen te ondersteunen. Zie G. Reymanants en M. De Moor (2005), 'Vrouwenstemmen in Vlaamse oorlogskranten, 1914-1918', *Tijdschrift voor geschiedenis*, (118)1, p. 12
 15. L. Abrams (2002), *The Making of the Modern Woman. Europe, 1789-1918* (London: Longman), p. 302 en F. Thébaud (1993), 'De Eerste Wereldoorlog. Tijdperk van de vrouw of triomf van het seksuele verschil?', in G. Duby e.a. (red.), *Geschiedenis van de vrouw. De twintigste eeuw* (Amsterdam: Agon), p. 30 en 51.
 16. T. Kaplan (1981), 'Female consciousness and collective action. The case of Barcelona 1910-1918', *Signs*, (7), p. 566.
 17. A. Vrints (2010), 'Sociaal protest in een bezet land. Voedseloproer in België tijdens de Eerste Wereldoorlog', *Tijdschrift voor Geschiedenis*, (124)1, p. 44 e.v.

18. E. Gubin en L. Molle (2009), *Jongens en meisjes...besteming bekend? België, 1830-2000* (Brussel: AVG-Carhif), p. 63.
19. G. Nath (2011), 'Georgine Blanchaert', *Nationale Biografie van België*, 20, p. 69-80.
20. D. Weerd (1993), *De vrouwen van de Eerste Wereldoorlog* (Gent/Brussel: Stichting Mens en Cultuur/Instituut voor Geschiedenis en Maatschappij/Socialistische Vooruitziende Vrouwen), p. 80.
21. M. T. Coenen (2008), *Syndicalisme au féminin, 1830-1940* (Brussel: Editions Carhop), p. 152-158.
22. D. Weerd (1993), *De vrouwen van de Eerste Wereldoorlog* (Gent/Brussel: Stichting Mens en Cultuur/Instituut voor Geschiedenis en Maatschappij/Socialistische Vooruitziende Vrouwen), p. 85 en K. Celis en A. Godfroid (1997), *Vrouwen en oorlog 16e-20e eeuw* (Brussel), p. 101.
23. I. F. De Baere (1999), *Een stad in oorlogstijd: aspecten van het dagelijks leven te Gent tijdens Wereldoorlog I* (Gent: onuitgegeven licentiaatsverhandeling Universiteit Gent), p. 78 en A. Hemelsoot (2002), 'Liefdadigheid als roeping van de dame. Het sociaal engagement van de adellijke vrouw in het 19de-eeuwse Gent (1845-1880)', *Handelingen van de Maatschappij van Geschiedenis en Oudheidkunde te Gent*, 56, p. 251.
24. J. Carlier (2010), *Moving beyond boundaries. An entangled history of feminism in Belgium, 1890-1914* (Gent: Onuitgegeven doctoraatsverhandeling), p. 591
25. A. T. Allen (2008), *Women in Twentieth-Century Europe* (Basingstoke: Palgrave MacMillan), p. 25-30. Zie ook A. E. Weinbaum (2008), *The Modern Girl Around the World. Consumption, Modernity and Globalization* (Durham, NC: Duke University Press).
26. Voor het citaat en het verhaal, zie G. Durnez (1988), 'Een oorlogsprinses uit Vlaanderen. De levensroman van Marie van Gastel', in G. Durnez, *Zeg mij waar de bloemen zijn. Vlaanderen 1914-1918* (Leuven: Davidsfonds), p. 214-225.
27. De cijfers per wijk werden jaarlijks gepubliceerd in de bestuurlijke memorialen van de gemeente.
28. A. T. Allen (2008), *Women in twentieth-century Europe* (Basingstoke: Palgrave MacMillan), p. 15.
29. H. Wandt (1921), *Etappenleven te Gent. Kantteekeningen bij de Duitse ineenstorting* (Ledeberg: Janssens), p. 84-85 e.v. De socialist Wandt heeft natuurlijk ook zijn eigen agenda.
30. M. Van Walleghem (2010), *Familie, God en vaderland. De egodocumenten van een balling tijdens de Eerste Wereldoorlog onder de loep genomen* (Gent: onuitgegeven licentiaatsverhandeling Universiteit Gent), p. 45.
31. B. Majerus (2005), 'Sex in the city. La prostitution à Bruxelles pendant la grande guerre', *Cahiers de la fonderie. Bruxelles en 14-18, la guerre au quotidien*, 32, p. 52.
32. A. François (2008), 'From street walking to the convent. Child prostitution cases judged by the juvenile court of Brussels during World War One', in H. Jones (red.), *Untold War. New Perspectives in First World War Studies* (Leiden: Brill), p. 165-166 en R. Chickering (2009), *The Great War and Urban Life in Germany: Freiburg 1914-1918* (Cambridge: Cambridge University Press), p. 358.
33. *Ons Vlaanderen*, 6 februari 1915 (collectie van het In Flanders Fields Museum).
34. A. François (2008), 'From street walking to the convent. Child prostitution cases judged by the juvenile court of Brussels during World War One', in H. Jones (red.), *Untold War. New Perspectives in First World War Studies* (Leiden: Brill), p. 165 en B. Majerus (2005), 'Sex in the city. La prostitution à Bruxelles pendant la grande guerre', *Cahiers de la fonderie. Bruxelles en 14-18, la guerre au quotidien*, 32, 53. Zie ook C. Van Hooreweghe (1989), *Prostitutie te Gent tussen 1910 en 1932* (Gent: onuitgegeven licentiaatsverhandeling Universiteit Gent).
35. C. Vlamincq (1922), *Het Etappengebied in België tijdens den oorlog 1914-1918* (Brussel: ons Land), p. 39, en L. Schepens (1985), *Brugge bezet. 1914-1918, 1940-1945. Het leven in een stad tijdens twee wereldoorlogen* (Tiel: Lannoo), p. 125.

36. Met burgerlijke rechten bedoelen we het recht om zelf contracten af te sluiten, om als voogd of getuige bij akten van burgerlijke stand op te treden, enz. Gehuwde vrouwen waren wettelijk handelingsonbekwaam en stonden onder toezicht van hun echtgenoot. Zij hadden geen volwaardige burgerlijke rechten. Ongehuwde vrouwen hadden dat wel. Met dank aan Julie Carlier voor deze nuancerings.
37. K. Celis (2006), *De macht van het geslacht. Gender, politiek en beleid in België* (Leuven: Acco), p. 21 en J. Art (red) (1993-1999), *Hoe schrijf ik de geschiedenis van mijn gemeente?* (Gent), p. 218.
38. G. Nath (2011), 'Georgine Blanchaert, *Nationale Biografie van België*, 20, p. 69-80.
39. Het loon van oudere kinderen was meestal belangrijker dan dat van moeder de vrouw. Bejaarden die niet ondersteund werden door hun volwassen kinderen zaten in bittere armoede, en menige boreling haalde zijn eerste levensjaar niet. Zie hierover Bracke (1995), *O...die vrouwen! Vistes op vrouwenarbeid: de standpunten van de Belgische Werkliedenpartij over de deelname van de vrouwen aan het gecentraliseerde productieproces, 1880-1914* (Gent: onuitgegeven licentiaatsverhandeling Universiteit Gent). De leerplicht tot het lager onderwijs werd officieel ingevoerd in 1914, van uitvoering was geen sprake tijdens de oorlog.
40. A. T. Allen (2008), *Women in Twentieth-Century Europe* (Basingstoke: Palgrave MacMillan), p. 14.
41. S. Van Laere (2009), *Over-leven na de Grote oorlog. De demografische gevolgen van de Eerste Wereldoorlog in België in kaart gebracht* (Gent: onuitgegeven licentiaatsverhandeling Universiteit Gent), p. 139-140. De kaart is eveneens afkomstig van S. Van Laere. Zie verder ook E. Gubin (1995), 'Bespiegelingen over sekse en oorlog in België, 1914-1918', in *Jaarboek voor vrouwengeschiedenis* (Amsterdam: Amsterdam University Press), p. 44.
42. H. Balthazar (1999), 'Een leurder verkoopt condooms. Kleine zoektocht naar rubberindustrie en neo-malthusianisme te Gent, 1850-1930', in J. Art en L. François (red.), *Docendo discimus. Liber amicorum Romain van Eeno* (Gent), p. 715-735.
43. E. Gubin en L. Molle (2009), *Jongens en meisjes...besteming bekend? België, 1830-2000* (Brussel: AVG-Carhif), p. 17 en 42 en E. Gubin (1998), 'Les femmes d'une guerre à l'autre. Réalités et représentations 1918-1940', *Bijdragen tot de eigentijdse geschiedenis*, 4, p. 249-281.
44. D. Deweerdt (1993), *De vrouwen van de Eerste Wereldoorlog* (Gent: Stichting Mens en Cultuur), p. 46-47.
45. P. Scholliers (1988), 'België dreunt in zijn voegen. Sociale en politieke troebelen, 1914-1921', in F. Vanhemelryck, J. Peeters e.a. (red.), *Mensen in oorlogstijd* (Brussel: UFSAL), p. 158.
46. Zie J. Baudine (2011), *Le mouvement de la protection de l'enfance en Belgique occupée pendant la première Guerre Mondiale* (Louvain-la-neuve: onuitgegeven licentiaatsverhandeling Université Catholique de Louvain), 2011.
47. T. Valcke (red.) (2003), *De fontein van de oranjeberg. Politiek-institutionele geschiedenis van de provincie Oost-Vlaanderen van 1830 tot nu. Deel IV Biografieën van twintigste-eeuwse beleidsmakers* (Gent: Vanden Broele), p. 283.
48. Voor meer informatie zie E. Gubin (1995), 'Bespiegelingen over sekse en oorlog in België, 1914-1918', in *Jaarboek voor vrouwengeschiedenis* (Amsterdam: Amsterdam University Press), p. 33-48
49. Dit in tegenstelling tot huwelijken die door ouders waren gearrangeerd vanuit materiële overwegingen. Zie *Le mariage et la guerre. Observations positives d'un "Poilu"* (Parijs: Demain), s.d., p. 18-21.
50. S. Robbe (2009), *"Liefde in tijden van oorlog." Het huwelijk in Kortrijk, 1914-1918* (Gent: onuitgegeven licentiaatsverhandeling Universiteit Gent), 2009, passim.
51. Elfnovembergroep (1978), *Van den Grooten Oorlog. Volksboek* (Kemmel: Malegijs), p. 17.
52. Elfnovembergroep (1978), *Van den Grooten Oorlog. Volksboek* (Kemmel: Malegijs), passim.

53. E. Gubin en L. Molle (2009), *Jongens en meisjes...besteming bekend? België, 1830-2000* (Brussel: AVG-Carhif), p. 59. Zie over de ritualisering van de veteranenbeleving door eretekens, monumenten en herdenkingsceremonies S. De Bock (2009), *Erkenning voor "onze helden van den IJzer"? De oud-strijders van de Eerste Wereldoorlog en de Belgische maatschappij, 1918-1923* (Gent: onuitgegeven licentiaatsverhandeling Universiteit Gent), p. 88-106.
54. Nochtans maakten de vluchtelingen zowat één vijfde van de Belgische bevolking uit. Zie G. Reymenants en M. De Moor (2005), 'Vrouwenstemmen in Vlaamse oorlogskranten, 1914-1918', *Tijdschrift voor geschiedenis*, (118)1, p. 5.
55. R. Nijssen (2011), *Onderzoeksgids voor de geschiedenis van de Eerste Wereldoorlog in Haspengouw* (Tongeren en Sint-Truiden: Erfgoedcellen Tongeren en Sint-Truiden), p. 11-12.
56. Zie hierover J. S. Goldstein (2001), *War and Gender. How Gender Shapes the War System and Vice Versa* (Cambridge: Cambridge University Press).
57. G. Benn (1930), 'Wie miss Cavell Erschossen wurde. Bericht eines Augenzeugen über die Hinrichtung der englischen Krankenschwester', in F. Felger (red.), *Was wir vom Weltkrieg nicht wissen* (Berlijn: Andermann).
58. J. Horne (2004), 'Masculinity in politics and war in the age of nation-states and world wars, 1850-1950', in S. Dudink e.a. (2004), *Masculinities in Politics and War. Gendering Modern History* (Manchester: Manchester University Press).
59. G. Reymenants en M. De Moor (2005), 'Vrouwenstemmen in Vlaamse oorlogskranten, 1914-1918', *Tijdschrift voor geschiedenis*, (118)1, p. 9.
60. Zie hiervoor A. Frantzen (2003), *Bloody Good: Chivalry, Sacrifice and the Great War* (Chicago: Chicago University Press).
61. A. Timm en J. Sanborn (2007), *Gender, Sex and the Shaping of Modern Europe. A History from the French Revolution to the Present Day* (Oxford: Berg Publishers), p. 145.
62. A. Vrints (2006), 'Offers in balans. Hoop en wanhoop van de Belgische soldaten (1914-1918)', *Bijdragen tot de Eigentijdse Geschiedenis*, 17, p. 246-247.
63. W. Pollet (2008), *Heer, verlos ons van de broekschijters. De religiositeit van de Belgische soldaten in de Grote Oorlog, 1914-1918* (Gent: onuitgegeven licentiaatsverhandeling Universiteit Gent), p. 67.
64. D. Morgan (1990), 'No More Heroes? Masculinity, Violence and the Civilising process', in L. Jamieson en H. Corr (red.), *State, Private Life and Political Change* (Basingstoke: Palgrave MacMillan). Dit soort analyse berust vooral op literaire bronnen, zoals de getuigenissen van schrijver Siegfried Sassoon. Zie verder. A. Becker (2000), 'Guerre totale et troubles mentaux', *Annales. Histoire, Sciences Sociales*, (55)1, p. 142-145.
65. J. Le Naour (2001), 'Il faut sauver notre pantalon. La Première Guerre mondiale et le sentiment masculin d'inversion du rapport de domination', in R. Bourderon en F. Genevée (red.), *Cahiers d'Histoire. Revue d'histoire critique*, 84, p. 40. Zie ook M. Huss en A. Becker (2000), *Histoires de famille. Cartes postales et culture de guerre* (Parijs: Agnès Viénot Editions), p. 116. De *marraine* of oorlogsmeter nam een ambigue positie in. Correspondentie met een (onbekende) vrouw moest de frontsoldaat een zekere troost bieden. Tegelijkertijd werden deze vrouwen een symbool en schietschijf voor de soldaten; als lelijke oude taart die via brieven haar echte gedaante kan verhullen, als geldbelust oppervlakkig leeghoofd, als een rijke prooi om mee aan te pappen... (zie *Rigol-boche: les marraines*, uitgegeven door Etat-Major 20e Brigade, s.d., (te vinden in het Algemeen Rijksarchief). Zie ook B. Amez (2009), *Dans les tranchées. Les écrits non publiés des combattants belges de la Première Guerre mondiale. Analyse de leurs expériences de guerre et des facteurs de résistance* (Parijs: Publibook), p. 208-213.
66. E. Gubin (1998), 'Les femmes d'une guerre à l'autre. Réalités et représentations 1918-1940', *Bijdragen tot de Eigentijdse Geschiedenis*, 4, p. 249-281.

67. A. Vrints (2006), 'Offers in balans. Hoop en wanhoop van de Belgische soldaten (1914-1918)', *Bijdragen tot de Eigentijdse Geschiedenis*, 17, p. 242.
68. M. Amara (2008), *Des Belges à l'épreuve de l'Exil. Les réfugiés de la Première Guerre mondiale. France, Grande-Bretagne, Pays-Bas* (Brussel: Université de Bruxelles), p. 374-375. Overigens hadden ook de gevluchte Belgen een erg negatief beeld van bezet België, dat sterk gekleurd was door genderstereotypen: van verwilderde mannen tot gevallen vrouwen...

HOOFDSTUK 5

1. Vertaling: de arbeiders hebben geen vaderland.
2. Vertaling: Een volk dat geen besef heeft van zijn nationaliteit is als een klok zonder klepel, als een kompas zonder magnetische naald. Het weet niet waar het vandaan komt, noch waarheen het gaat of hoe het zich moet gedragen.
3. Er is nog heel weinig onderzoek naar natie *from below* gebeurd, met uitzondering van Van Ginderachter, die zijn onderzoek echter vanuit een partijgebonden standpunt voerde. Zie M. Van Ginderachter (2005), *Het rode vaderland. De vergeten geschiedenis van de communautaire spanningen in het Belgisch socialisme voor WO I* (Tielt en Gent: Lannoo en Amsab).
4. Genetisch onderzoek heeft overigens aangetoond dat het bestaan van afzonderlijke menselijke rassen niet kan bevestigd worden door DNA-onderzoek. Zie A. Templeton (1998), 'Human races, a genetic and evolutionary perspective', *American Anthropologist*, 100, p. 632-650.
5. P. Vandepitte en G. Van den Bossche (2005), *Lexicon. Een verklaring van historische en actuele maatschappelijke concepten* (Gent: Academia Press), p. 46-47 en 218-219.
6. Het voorbeeld van de Ierse *famine* doet vermoeden dat het allemaal niet zo evident is. Beslissingen over mogelijke hulpmaatregelen lagen bij het Verenigd Koninkrijk, de gevolgen werden geleden door de Ieren. Hoewel de *famine* zeker geen doelbewuste genocidaire campagne was, hielpen bepaalde stereotypen over de Ierse Andere de zaak zeker niet vooruit.
7. C. Vlaminck (1922), *Het Etappengebied in België tijdens den oorlog 1914-1918* (Brussel: ons Land), p. 45.
8. L. Zuckerman (2004), *De verkrachting van België. Het verzwegen verhaal over de Eerste Wereldoorlog* (Antwerpen: Spectrum/Standaard Uitgeverij), p. 110-111 en 127-128.
9. V. Liulevicious (2000), *War Land on the Eastern Front. Culture, National Identity and German Occupation in World War I* (Cambridge: Cambridge University Press).
10. G. Vanthemsche (2007), *Congo. De impact van de kolonie op België* (Tielt: Lannoo), p. 107.
11. Dit is een uitspraak van Lodewijk van Dossel, katholiek, jurist en lesgever op de door Von Bissing vernederlandste Universiteit Gent.
12. S. De Schaepe-drijver (2011), 'That theory of races. Henri Pirenne on the unfinished business of the Great War', *Belgisch Tijdschrift voor Nieuwste Geschiedenis* (41)3-4, p. 546. De Duitsers speelden overigens overall in op separatistische breuklijnen. Het bezettingsbewind in het Oosten werd eveneens beïnvloed door hun beeld van de 'inferieure' slavische volkeren. Dat de Duitsers zowel in het Oosten als in het Westen handlangers vonden die deze meningen onderschreven, bewijst dat de racistische ordening van Europese volkeren geen Duitse uitvinding was. V. Liulevicious (2000), *War land on the Eastern Front. Culture, national identity and German occupation in World War I* (Cambridge: Cambridge University Press), p. 115.
13. S. De Schaepe-drijver (2011), 'That theory of races. Henri Pirenne on the unfinished business of the Great War', *Belgisch Tijdschrift voor Nieuwste Geschiedenis* (41)3-4, p. 540.
14. M. Beyen (2011), 'Art and architectural history as substitutes for preservation. German heritage policy in Belgium during and after the first world war', in N. Bullock en L. Verpoest (red.),

- Living with History 1914-1964. Rebuilding Europe after the First and Second World Wars and the Role of Heritage Preservation* (Leuven: Leuven University Press), p. 38.
15. L. Zuckerman (2004), *De verkrachting van België. Het verzwegene verhaal over de Eerste Wereldoorlog* (Antwerpen: Spectrum/De Standaard Uitgeverij), p. 97. Deze maatregelen zouden de Belgische arbeidersmarkt duurder maken, waardoor België op de lange termijn ook geen concurrent meer zou zijn voor het Duitse Rijk.
 16. G. Nath (2011), *Voedselschaarste en voedselbedeling, tactieken en strategieën. Twee episodes uit bezet België tijdens de Eerste Wereldoorlog*. (Gent: onuitgegeven licentiaatsverhandeling Universiteit Gent) p. 102.
 17. R. Nelson (2011), *German Soldier Newspapers of the First World War* (Cambridge: Cambridge University Press), p. 192. Over de Belgische vrouwen in de Duitse frontbladen zie p. 178.
 18. Zie S. Streuvels (1979), *In oorlogstijd. Het volledige dagboek van de Eerste Wereldoorlog* (Brugge/Nijmegen: Orion/B. Gottmer), p. 264. De tekst staat te lezen op http://www.dbnl.org/tekst/stre009inoo02_01/downloads.php, geraadpleegd op 08/08/12. Het is deze passage die door de Duitsers werd uitgekozen en verspreid in het bezette land, wat Streuvels een storm van verontwaardiging en het (onterechte) etiket van pro-Duits bezorgde.
 19. *Het oorlogsdagboek van Jules de Puydt, Aartrijke 1914-1918* (Zedelgem: Heemkundige Kring Pas-toor Denys), 1997, p. 188.
 20. Met dank aan Luc Vandeweyer voor deze opmerking.
 21. C. Vlamincq (1922), *Het Etappengebied in België tijdens den oorlog 1914-1918* (Brussel: ons Land), p. 31.
 22. H. Wandt (1921), *Etappenleven te Gent. Kantteekeningen bij de Duitse ineenstorting* (Ledeberg: Janssens), p. 119.
 23. C. Vlamincq (1922), *Het Etappengebied in België tijdens den oorlog 1914-1918* (Brussel: Ons Land), p. 18.
 24. E. Hunt (1916), *War Bread. A Personal Narrative of the War and Relief in Belgium by Edward Eyre Hunt, American Delegate of the Commission for Relief in Belgium in Charge of the Province of Antwerp* (New York: H. Holt), p. 164.
 25. Zie hierover B. Majerus (2004), 'Bruxelles, 1918: révolution et sortie de guerre', in P. Chassaigne, J. Largeaud (red.), *Villes en guerre* (Parijs: Armand Colin), p. 196-207. Verder ook L. Vander Kerken (1998), 'Heppen tijdens de oorlog 1914-1918', *De Heikapper. Viermaandelijks tijdschrift van de Heemkring Heppen*, (17) 3, p. 34.
 26. B. Davis (2000), *Home Fires Burning. Food, Politics, and Everyday Life in World War I Berlin* (Chapel Hill: The University of North Carolina Press), p. 237-246.
 27. L. Schepens (1985), *Brugge bezet. 1914-1918, 1940-1945. Het leven in een stad tijdens twee wereldoorlogen* (Tielt: Lannoo), p. 146.
 28. C. Vlamincq (1922), *Het Etappengebied in België tijdens den oorlog 1914-1918* (Brussel: Ons Land), p. 56.
 29. E. Denys (1922), *Uitgedreven. Oorlogsdagboek over Clercken en omliggende* (Soma), p. 293-294.
 30. A. Vrints (2012), 'All the butter in the country belongs to us, Belgians.' Well-being and lower class national identification in Belgium during the First World War', in M. Van Ginderachter en M. Beyen (red.), *Nationhood from Below. Europe in the Long Nineteenth Century* (Basingstoke: Palgrave MacMillan), p. 240 en verder.
 31. Voor de ideologische invullingen van het vaderland in nationale en internationale context zie S. De Schaepdrijver (2000), 'Deux patries. La Belgique entre exaltation et rejet, 1914-1918', *Bijdragen tot de Eigentijdse Geschiedenis*, 7, p. 17-49.

32. A. Vrints (2005), 'Moffen buiten! De anti-Duitse rellen in augustus 1914 te Antwerpen', in S. Jaumain e.a. (red.), *Une guerre totale? La Belgique dans la Première Guerre mondiale* (Brussel: Algemeen Rijksarchief), p. 56 e.v.
33. T. De Meester (1997), 'De natie onder vuur. De impact van de Eerste en de Tweede Wereldoorlog op de juridische afbakening van het 'eigen volk'', *Bijdragen tot de Eigentijdse geschiedenis*, 3, p. 76-77 en 93.
34. *De Vrije Stem*, (2)47 (1917) (Belgisch orgaan voor de provincie Antwerpen, verschijnend gedurende de Duitse bezetting).
35. T. Salemink en J. De Maeyer (red.) (2006), *Katholicisme en antisemitisme. Overeenkomst en verschil Nederland en Vlaanderen (België)*, Themanummer van *Trajecta. Tijdschrift voor de geschiedenis van het katholiek leven in de Nederlanden*, (15)1-2, p. 4-16. Voor het antisemitisme onder de Belgische soldaten die tijdens de Eerste Wereldoorlog in Rusland vochten, zie A. Thiry en D. Van Cleemput (2008), *Reizigers door de Grote Oorlog. De odyssee van een Belgisch pantserkorps 1915-1919* (Leuven: Davidsfonds).
36. S. Lilar (1998), *Une enfance Gantoise* (Brussel), p. 165. Originele tekst: "Nous étions alors au début de la guerre et, faut-il le dire, le patriotisme de mon amie était irréprochable (...). Ce jour-là, dans le tramway vicinal menant à Tronchiennes, nous étions deux sur une banquette, à quelque distance de nos parents. Comme d'habitude, à la limite de la ville, le tramway s'arrêta pour permettre à un soldat allemand de contrôler nos laissez-passer (...), lorsque je surpris Yvonne en train de se composer un visage absolument figé, étanche et un regard qui semblait voir à travers le soldat, comme s'il eût été transparent (...). Je compris tout à coup, c'est bien à quoi tendait ce maintien, à ignorer la présence de cet ennemi, à la nier – attitude correspondant à la consigne donnée par les bons citoyens en que d'ailleurs j'observais généralement moi-même. Pourquoi cette affectation me fut-elle soudain insupportable? Sans doute étais-je à mon insu saturée de 'comme il faut'."
37. Met dank aan Jean-Marie De Deyne, die momenteel een proefschrift voorbereidt over moreel verzet.
38. L. Stynen en S. Van Peteghem (1999), *In Oorlogsnood. Virginie Lovelings dagboek (1914-1918)* (Gent: Koninklijke Academie voor Nederlandse Taal- en Letterkunde), p. 239.
39. Virginie Loveling zelf is te situeren in liberale en filantropische kringen (zie ook de biografie van haar nicht Alice Buysse op http://www.liberaalarchief.be/vraagbaak_alicebuysse.html, geconsulteerd op 07/06/2012). Sophie De Schaepdrijver noemt haar kijk op de oorlog een triomf van nuance en complexiteit. Zie S. De Schaepdrijver (2002), *Gent, een stadsmuseum in Vlaanderen. Enkele voorstellen voor het Bijlokemuseum* (Gent), p. 3. Deze publicatie is ook online te vinden op http://lamc.ulb.ac.be/IMG/pdf/Gent_Stadsmuseum_in_Vlaanderen.pdf, geconsulteerd op 12/08/2012.
40. S. De Schaepdrijver (2000), 'Deux patries. La Belgique entre exaltation et rejet, 1914-1918', *Bijdragen tot de Eigentijdse Geschiedenis*, 7, p. 30.
41. S. De Schaepdrijver (2000), 'Deux patries. La Belgique entre exaltation et rejet, 1914-1918', *Bijdragen tot de Eigentijdse Geschiedenis*, 7, p. 31.
42. J. Buerbaum (1919), *Gedenkschriften van Janus Droogstoppel uit den Duitischen bezettingstijd, 1914-1918* (Antwerpen: Buerbaum-Van der Goten), p. 91.
43. A. Vrints (2012), 'All the butter in the country belongs to us, Belgians.' Well-being and lower class national identification in Belgium during the First World War', in M. Van Ginderachter en M. Beyen (red.), *Nationhood from Below. Europe in the Long Nineteenth Century* (Basingstoke: Palgrave MacMillan), p. 240-244.

44. K. Mertens (red.) (2006), *Pastors rapporteren over de Eerste Wereldoorlog in de provincie Antwerpen. Deel I* (Balen: Studium Generale), p. 161. Dit is een verslag van de Sint-Amandusparochie in de gemeente Blaasveld, dekenij Boom.
45. Dit is niet de plaats om een uitgebreid overzicht te geven van de activistische beweging. Zie daarvoor de bibliografie van P.A. Tallier en S. Soupart (2001), *La Belgique et la Première Guerre mondiale: bibliographie* (Brussel: Koninklijk Legermuseum). Zie verder het grondleggende werk van L. Wils (1975), *Flamenpolitik en aktivisme* (Leuven: Davidsfonds), en de zeer verdienstelijke lokale studies van D. Vanacker (2006), *Het activistisch avontuur* (Gent: Academia Press) en L. Vandeweyer (2003), *Een kleine stad in een Grote Oorlog. De Eerste Wereldoorlog en het activisme te Tienen en omgeving* (Tienen: Aqua Fortis). Over activisme binnen de socialistische beweging zie H. Defoort e.a. (1998), *Jef Van Extergem en zijn tijd* (Brussel: Imavo).
46. Over de Waalse ‘activisten’, die de politiek van de bezetter aangrepen om een *Conseil National de la Wallonie* op te zetten, zie P. Delforge (2008), *La Wallonie et la Première Guerre mondiale, pour une histoire de la séparation administrative* (Namen: Institut Jules Destrée). Enkele kritische bemerkingen op dit werk zijn te vinden bij B. Yammine (2011), ‘Recensie: La Wallonie et la Première Guerre mondiale, pour une histoire de la séparation administrative (P. Delforge)’, in *Bijdragen tot de Eigentijdse Geschiedenis*, 23, p. 229-236. Deze recensie is online te vinden op http://www.cegesoma.be/docs/media/chtp_beg/chtp_23/chtp23_008b_Bibliotheque.pdf, geconsulteerd op 12/08/2012.
47. Er kwam in België een *Politische Abteilung* onder leiding van Baron Von Lancken-Wacknitz. Diens rapporten werden uitgegeven, zie M. Amara en H. Roland (2004), *Gouverner en Belgique occupée: Oscar von der Lancken-Wakenitz, rapports d'activité 1915-1918* (Brussel: P.I.E.-Peter Lang).
48. A. Vrints (2002), *Bezette stad. Vlaams-nationalistische collaboratie in Antwerpen tijdens de Eerste Wereldoorlog* (Brussel: Algemeen Rijksarchief), p. 64.
49. S. De Schaepdrijver (2000), ‘Deux patries. La Belgique entre exaltation et rejet, 1914-1918’, *Bijdragen tot de Eigentijdse geschiedenis*, 7, p. 37.
50. L. Wils (1975), *Flamenpolitik en aktivisme* (Leuven: Davidsfonds), p. 256-258.
51. L. Wils (1975), *Flamenpolitik en aktivisme* (Leuven: Davidsfonds), p. 259. De raad had geen uitvoerende of wetgevende bevoegdheden, al konden de leden wel op bezoek bij de Duitse kanselier von Bethmann Hollweg. S. De Schaepdrijver (2010) “Belgium”. In J. Horne (ed.) *A Companion to World War I*. (Chichester: Blackwell Publishing), p. 392.
52. B. De Wever (1994), *Greep naar de macht. Vlaams-nationalisme en Nieuwe Orde. Het VNV 1933-1945* (Tiel: Lannoo), p. 37.
53. A. Vrints (2002), *Bezette stad. Vlaams-nationalistische collaboratie in Antwerpen tijdens de Eerste Wereldoorlog* (Brussel: Algemeen Rijksarchief), p. 111-115.
54. Lokaal onderzoek toont bijvoorbeeld aan hoe eenvoudige arbeidersgezinnen geënthousiasmeerd werden door de activistische propaganda. Zie L. Vandeweyer (2003), *Een kleine stad in een Grote Oorlog. De Eerste Wereldoorlog en het activisme te Tienen en omgeving* (Tienen: Aqua Fortis), p. 232. Zie verder ook L. Vandeweyer (1997), ‘Het activisme in Limburg tijdens de Eerste Wereldoorlog’, *Limburg. Het oude land van Loon*, 76, p. 224-225.
55. Aangezien deze organisatie van de bezetter het monopolie op kolenverdeling kreeg, kon het activistische distributiekanaal een prominente plaats veroveren.
56. L. Vandeweyer (2003), *Een kleine stad in een Grote Oorlog. De Eerste Wereldoorlog en het activisme te Tienen en omgeving* (Tienen: Aqua Fortis), p. 237-245.
57. A. Deprez en D. Vanacker (1991), *Het archief van de Raad van Vlaanderen. Summiere inventaris*. Bij het ter perse gaan van deze gids werd een volledig nieuwe inventaris voltooid door Luc Vandeweyer, die binnenkort ook online te vinden zal zijn.

58. Er was in de Eerste Wereldoorlog geen gewapend verzet, wel werden door zowel de Belgische overheid als door de geallieerden informatienetwerken opgezet.
59. J. Van der Fraenen (2005), *Voor het Duitse vuurpeloton. Executies in bezet België tijdens de Eerste Wereldoorlog. Tussen realiteit en mythe* (Gent: onuitgegeven licentiaatsverhandeling Universiteit Gent), deel I, p. 85 en 87.
60. R. Mayeur (red.) (2011), *Spioneren voor het vaderland: de memoires van Evarist De Geyter, 1914-1918* (Kortrijk: Erfgoedcel Kortrijk en Stad Oudenaarde), p. 10-11.
61. Zo schreef de Engelse soldaat Edward Brittain: “*Belgium is a beastly country, at least this part of it is; it seems to breath little-mindedness, and all the people are on the make or else spies.*” Ook hieruit blijken trouwens de nationalistische stereotypen. Zie V. Brittain (2004), *Testament of Youth* (Londen: Virago), p. 377.
62. J. Bauwens (2008), *De IJzer. Het ultieme front* (Leuven: Davidsfonds), p. 159.
63. L. Van Ypersele e.a. (2004), *De la guerre de l'ombre aux ombres de la guerre: l'espionnage en Belgique durant la guerre 1914-1918* (Brussel: Labor), p. 226.
64. R. Quaghebeur (2000), *Ik was een spionne. Het mysterieuze spionageverhaal van Martha Cnockaert uit Westrozebeke* (Koksijde: De Klaproos), p. 248. De analyse van Quaghebeur laat uitschijnen dat de heemkundige het niet bij het rechte eind had.
65. A. Vrints (2011), *Het theater van de straat. Publiek geweld, respectabiliteit en sociabiliteit in Antwerpen (ca. 1910-1950)* (Amsterdam: Amsterdam University Press), p. 446.
66. S. De Schaepdrijver (2010) “Belgium” in J. Horne (ed.) *A Companion to World War I*. (Chichester: Blackwell Publishing), p. 388.
67. M. Beyen en M. Van Ginderachter (2012), ‘General Introduction. Writing the Mass Into a Mass Phenomenon’, in M. Beyen en M. Van Ginderachter (red.), *Nationhood from below. Europe in the long nineteenth century* (Basingstoke: Palgrave MacMillan), p. 14.
68. R. Mayeur (red.) (2011), *Spioneren voor het vaderland: de memoires van Evarist De Geyter, 1914-1918* (Kortrijk: Erfgoedcel Kortrijk en Stad Oudenaarde), p. 89.
69. Voor het begrip lasagne-identiteit zie M. Reynebeau (2003), *Een geschiedenis van België* (Tielt: Lannoo), p. 419.
70. S. De Schaepdrijver (2008), “*We who are so cosmopolitan*”: *the war diary of Constance Graeffe, 1914-1915* (Brussel: Algemeen Rijksarchief).
71. S. Debaeke (1999), *Ik was 20 in '14. De twintigjarige Jeroom Leuridan schrijft over het leven aan de rand van de frontstreek* (Koksijde: de Klaproos), p. 89.
72. De sociale druk en het ongemak dat Leuridan ervaart wanneer hij als schamele “pékin” (burger) tussen de soldaten is, komen meermaals aan bod in het dagboek. Zie S. Debaeke (1999), *Ik was 20 in '14. De twintigjarige Jeroom Leuridan schrijft over het leven aan de rand van de frontstreek* (Koksijde: de Klaproos), p. 37, 27, 72, 87, 114, 133, 139 en 142.
73. Dat wil niet zeggen dat Leuridan Vlaanderen afzweert. Toch herhaalt hij ook op andere momenten zijn verknochtheid aan België. Zie S. Debaeke (1999), *Ik was 20 in '14. De twintigjarige Jeroom Leuridan schrijft over het leven aan de rand van de frontstreek* (Koksijde: de Klaproos), p. 101 en 142.
74. Zie S. Debaeke (1999), *Ik was 20 in '14. De twintigjarige Jeroom Leuridan schrijft over het leven aan de rand van de frontstreek* (Koksijde: de Klaproos), p. 29, 33, 41 en 59.
75. E. Hunt (1916), *War Bread. A Personal Narrative of the War and Relief in Belgium by Edward Eyre Hunt, American Delegate of the Commission for Relief in Belgium in Charge of the Province of Antwerp* (New York: H. Holt), p. 248-249. Originele tekst: *A week later four gentlemen from the arrondissement of Turnhout came into my private office to protest against inclusion in the Antwerp*

provincial organization. They told me that they wished to deal with Brussels and not with Antwerp. They would be delighted to deal with me personally, or through the Brussels Committee; but they did not wish to deal through the Antwerp Committee. At the second meeting the trouble came to a head. There was an exciting moment when all the Turnhout delegates were on their feet at once, speaking Flemish instead of French, as they usually did when much excited (...). I protested vigorously against division (...) One of the gentlemen wept in the excess of his feelings, and choruses of recriminations, which I could not understand, were exchanged between the groups. When had Antwerp, rich and pious in the Middle Ages, now subject to tradesmen and freemasons, when had it been generous to Turnhout? Or when had Turnhout, rustic, old-fashioned, and clerical, trusted the merchants of Antwerp? The arrondissement of Malines was restive for much the same reasons as Turnhout.

76. Ook de periode voor de Eerste Wereldoorlog kenmerkte zich trouwens door dergelijke vijandige houdingen ten opzichte van het “onbekende volk van pakweg drie dorpen verderop”. Zie I. Van Driessche (2007), *Ons dorp is het schoonste en wij zijn de beste. Dorpen: inspiratiebronnen voor een veranderende volkscultuur in Vlaanderen* (Zeveneken), p. 106-120 en p. 257.
77. A. Vrints (2012), ‘All the butter in the country belongs to us, Belgians.’ Well-being and lower class national identification in Belgium during the First World War’, in M. Van Ginderachter en M. Beyen (red.), *Nationhood from Below. Europe in the Long Nineteenth Century* (Basingstoke: Palgrave MacMillan), p. 236. Zie verder ook Rijksarchief Beveren, A2 Nationaal Komiteit voor Hulp en Voeding Antwerpen, 239, brief van 17 mei 1916.
78. V. Liulevicius (2000), *War Land on the Eastern front. Culture, National Identity and German Occupation in World War I* (Cambridge: Cambridge University Press), p. 105, 133 en 279.

HOOFDSTUK 6

1. A. Morelli (2003), *Elementaire principes van oorlogspropaganda: bruikbaar bij koude, warme of lauwe oorlogen* (Berchem: Epo), p. 91-96.
2. B. Ziemann (2006), *War Experiences in Rural Germany: 1914-1923* (Londen: Berg Publishers), p. 124.
3. Zie J. Art (1986), ‘Clerus en volksreligie in Vlaanderen sinds de nieuwste tijd, ‘ne peius adveniati’, in G. Rooijackers en T. Van der Zee (red.), *Religieuze volkscultuur. De spanning tussen de voorgeschreven orde en de geleefde praktijk* (Nijmegen: Sun), p. 115.
4. A. Becker (1998), *War and Faith. The Religious Imagination in France, 1914-1930* (Oxford: Berg Publishers), p. ix. Voor de stem van een tijdgenoot zie N. Fonteyne (1939), *Kinderjaren* (Antwerpen: De Sikkel), p. 144.
5. G. Deneckere (2006), *1900. België op het breukvlak van twee eeuwen* (Tielt: Lannoo), p. 45.
6. M. Reynebeau (2003), *Een geschiedenis van België* (Tielt: Lannoo), p. 158. Reynebeau karakteriseert de gesubsidieerde met de uitdrukking: “baas in eigen huis en het huis op kosten van de gemeenschap”.
7. De Ultramontanen (aanvankelijk een scheldwoord voor diegenen die hun meningen “ultra montes” of in het Vaticaan haalden) aanvaardden de scheiding tussen kerk en staat niet en wensten een terugkeer naar een door adel en clerus gedomineerde maatschappij. Zie E. Lamberts (red.) (1983), *De kruistocht tegen het liberalisme. Facetten van het ultramontanisme in België in de 19e eeuw* (Leuven: Universitaire Pers).
8. C. Bayly (2004), ‘Empires of Religion’, in C. Bayly (red.), *The Birth of the Modern World, 1780-1914. Global Connections and Comparisons* (Oxford: Wiley-Blackwell), p. 329-399.
9. G. Deneckere (2008), ‘Oostakker-Lourdes, de Belgische Kulturkampf’, in J. Tollebeek, G. Buclens en S. De Schaepdrijver (red.), *België, een parcours van herinnering. Plaatsen van tweedracht, crisis en nostalgie* (Amsterdam: Bert Bakker), p. 22-33.

10. Een voorbeeld van waartoe de analyse van dagdagelijkse religieuze ‘hebbedingetjes’ kan leiden is G. De Bock “Weemoedig als een kind, maar sterk als een man. Beelden van mannelijkheid in West-Vlaamse katholieke prijsboeken uit de late 19e eeuw.” In *Belgisch Tijdschrift voor Nieuwste Geschiedenis*, 41 (2011), nr. 1-2, pp. 59-100.
11. Zie J. Art (1986), ‘Clerus en volksreligie in Vlaanderen sinds de nieuwste tijd, ‘ne peius adveniat’”, in G. Rooijackers en T. Van der Zee (red.), *Religieuze volkscultuur. De spanning tussen de voorgeschreven orde en de geleefde praktijk* (Nijmegen: Sun), p. 105. en G. Deneckere (2008), ‘Oostakker-Lourdes, de Belgische Kulturkampf’, in J. Tollebeek, G. Buelens en S. De Schaepdrijver (red.), *België, een parcours van herinnering. Plaatsen van tweedracht, crisis en nostalgie* (Amsterdam: Bert Bakker), p. 27.
12. J. De Maeyer en P. Heyrman (red.) (2001), *Geuren en kleuren. Een sociale en economische geschiedenis van Vlaams-Brabant, 19e en 20e eeuw* (Leuven: Peeters), p. 111.
13. Zie J. Art (1986), ‘Clerus en volksreligie in Vlaanderen sinds de nieuwste tijd, ‘ne peius adveniat’”, in G. Rooijackers en T. Van der Zee (red.), *Religieuze volkscultuur. De spanning tussen de voorgeschreven orde en de geleefde praktijk* (Nijmegen: Sun), p. 107.
14. A. Morelli (2005), ‘Kinderen en hun religieuze opvoeding 19e-20e eeuw’, in: *Devotie en godsdienstbeoefening in de verzamelingen van de koninklijke bibliotheek* (Brussel: Koninklijke Bibliotheek van België), p. 52.
15. Die ideeën verdwenen niet tijdens 14-18. Frontsoldaat Joris Van Severen verdreef de verveling tijdens “heerlijk decadente” namiddagen bij zijn getrouwde vlam – hij had het, voor de duidelijkheid, enkel over hun gesprekken over boeken en het nut van de oorlog. D. Vanacker (red.) (2005), *Die vervloekte oorlog: het dagboek van Joris van Severen, 1914-1918* (Kapellen: Pelckmans), p. 178, p 182 en 183.
16. L. Nys (2002), ‘Nationale plagen. Hygiënisten over het maatschappelijk lichaam’, in L. Nys, H. De Smaele e.a. (red.), *De zieke natie. Over de medicalisering van de samenleving, 1860-1914* (Groningen: Historische Uitgeverij), p. 227. Zie verder ook J. Tollebeek (2003), *Degeneratie in België 1860-1940. Een geschiedenis van ideeën en praktijken* (Leuven: Universitaire Pers).
17. W. Mommsen (2002), ‘German Artists, Writers and Intellectuals and the Meaning of War, 1914-1918’, in J. Horne (red.), *State, Society and Mobilization in Europe During the First World War* (Cambridge: Cambridge University Press). Zie verder ook M. Eksteins (2000), *Rites of Spring. The Great War and the Birth of Modern Age* (New York: Houghton Mifflin Books), p. 44
18. P. Vansittart (1981), *Voices from the Great War* (Cape: Avon), p. 44.
19. Originele tekst: “Les Belges, instruits et ennoblis par la souffrance, écoutent la voix des morts dicter (...) le culte sacré du devoir”.
20. Zie Georges Rency, in <http://www.arlfb.be/composition/membres/rency.html>, geconsulteerd op 10/09/2012.
21. S. Audoin-Rouzeau en A. Becker (1994), ‘Vers une histoire culturelle de la première guerre mondiale’, *Vingtième Siècle. Revue d'histoire*, 41, p. 4.
22. H. Vanbeveren (2006), *Geloof onder vuur? Sint-Sixtus: een abdij en haar bewoners tijdens de Eerste Wereldoorlog in onbezet België* (Gent: onuitgegeven licentiaatsverhandeling Universiteit Gent), p. 101-104. Zie ook L. Van Ypersele en E. Cleda (2003), ‘Conclusions’, in L. Van Ypersele (red.), *Imaginaires de guerre: l'histoire entre mythe et réalité* (Louvain-la-Neuve: Academia Erasme), p. 494.
23. Zie A. Becker (1998), *War and Faith: the Religious Imagination in France, 1914-1930* (Oxford: Berg Publishers), p. 15.
24. C. Verschaeve (1996), *Oorlogsindrukken. Ingeleid door Daniël Vanacker, geannoteerd door Daniël Vanacker en Romain Vanlandschoot* (Gent: Vanacker), p. 438.

25. P. Sédir (1916.), *La guerre actuelle selon le point de vue mystique* (Parijs: Beaudelot), p. 39-41. Engelen omringden immers het lichaam van gesneuvelde soldaten, aldus de auteur.
26. Zie hierover S. De Schaepdrijver (2002), 'Les dangers de l'idéalisme. Souvenirs contestés de l'occupation allemande en Belgique', 14-18. *Aujourd'hui – Today – Heute. Revue annuelle d'histoire*, p. 114-127.
27. D. Mercier (1920), *Cardinal Mercier's Own Story. [Correspondance de S. E. le cardinal Mercier avec le gouvernement général allemand pendant l'occupation, 1914-1918.]* (New York: George H. Doran Company), p. 106 e.v.
28. A. Becker (1993), 'Les dévotions des soldats catholiques pendant la Grande Guerre', in N. Chaline (red.), *Chrétiens dans la première guerre mondiale* (Parijs: Les Editions du CERF), p. 34. Zie verder ook J. Art (1986), 'Clerus en volksreligie in Vlaanderen sinds de nieuwste tijd, 'ne peius adveniat'', in G. Rooijackers en T. Van der Zee (red.), *Religieuze volkscultuur. De spanning tussen de voorgeschreven orde en de geleefde praktijk* (Nijmegen: Sun), p. 112-113. Daar wordt de oprukkende verpreutsing op het platteland verklaard vanuit de grotere impact van de clerus én vanuit de bereidheid van vrouwen om die verpreutsing over te nemen. Door het taboe op naaktheid en gemengd contact te vermijden, konden zij – aldus Jan Art – zichzelf beschermen tegen een overdreven kinderlast.
29. Een zeldzame beschrijving van apathie bij de frontsoldaten vinden we bij B. Amez (2009), *Dans les tranchées. Les écrits non publiés des combattants belges de la Première Guerre mondiale. Analyse de leurs expériences de guerre et des facteurs de résistance* (Parijs: Publibook), p 153.
30. Zie G. Rooijackers en T. Van der Zee (red.) (1986), *Religieuze volkscultuur. De spanning tussen de voorgeschreven orde en de geleefde praktijk* (Nijmegen: Sun), p. 7-11.
31. A. Shapiro (2005), 'The Fog of War. Writing the War Story Then and Now', *History and Theory*, (44)1, p. 97.
32. Zie bijvoorbeeld *La voix des prophètes. Prédications, prophéties, malédictions célèbres peu connues ou inédites, anciennes ou récentes sur la guerre européenne. Commentées par Celtic El Nabi* (1914). Het boekje kostte slechts 30 cent.
33. G. Rency (1920), *La vie matérielle de la Belgique durant la guerre mondiale* (Brussel: H. Bertels), p. 70.
34. A. Becker (1993), 'Les dévotions des soldats catholiques pendant la Grande Guerre', in N. Chaline (red.), *Chrétiens dans la première guerre mondiale* (Parijs: Les Editions du CERF), p. 32-33.
35. D. Clarke (2002), 'Rumours of Angels. A Legend of the First World War', *Folklore*, (113)1, p.151-160.
36. K. Mertens (red.) (2006), *Pastors rapporteren over de Eerste Wereldoorlog in de provincie Antwerpen. Deel I* (Balen: Studium Generale), p. 426.
37. P. Sédir (1916), *La guerre actuelle selon le point de vue mystique* (Parijs: Beaudelot), p 28.
38. J. Marx (2005), 'De cultus van het heilig hart', in *Devotie en godsdienstbeoefening in de verzamelingen van de koninklijke bibliotheek* (Brussel), p 110.
39. J. Art (1980), 'Landelijke religiositeit in Vlaanderen (19e-20e eeuw). Enkele bronnen', in R. De Bock-Doehaerd en J. Baerten (red.), *Heuristiek en methodologie van de dorpsgeschiedenis* (Antwerpen: Martinus Nijhoff), p. 103.
40. A. Shapiro (2005), 'The Fog of War. Writing the War Story Then and Now', *History and Theory*, (44)1, p. 9.
41. P. Sédir (1916.), *La guerre actuelle selon le point de vue mystique* (Parijs: Beaudelot), p. 50. Originële tekst: "De plus, résistons à l'envie d'obtenir des nouvelles du défunt. C'est aux pratiques spiritistes que je pense: elles sont beaucoup plus répandues que les non initiés ne peuvent le croire..."

42. D. Mercier (1920) *Cardinal Mercier's Own Story. [Correspondance de S. E. le cardinal Mercier avec le gouvernement général allemand pendant l'occupation, 1914-1918.]* (New York: George H. Doran Company), p. 103 e.v.
43. L. Vandeweyer (2008), *Joe English, 1914-1918. Kunstenaar tussen frontbeweging en activisme* (Diksmuide: vzw IJzertorenmuseum), p. 78-80.
44. C. De Brochgrave (1993), 'De volksmissies in Vlaanderen (1918-1940): minderbroeders en jezuïeten op zoek naar een moderne pastorale strategie', *Trajecta: tijdschrift voor de geschiedenis van het katholiek leven in de Nederlanden*, (2)3, p. 260-272.
45. L. Ureel (1984), *De kleine mens in de grote oorlog: getuigenissen van twee generaties dorpsonderwijzers uit de frontstreek* (Tielt: Lannoo), p. 52. Deze uitspraak slaat op de Belgische soldaten aan het front, maar dergelijke opinies kunnen ook opgespoord worden in het bezette land.
46. P. Wynants (2003), 'Les organisations socio-caritatives. Un exemple: les Vincentiens', in J. Pirotte en G. Zelis (red.), *Pour une histoire du monde catholique au 20e siècle, Wallonie-Bruxelles. Guide du chercheur* (Louvain-la-Neuve: Eglise Wallonie), p.380.
47. Collectie In Flanders Fields Museum, correspondentie Maurice Caenepeel.
48. L. François (2010), 'Een dorp en een wereld in oorlog: zuster Joachim (1867-1956) en WO I in Ooigem', *Leiesprokkels*, (11), p 34.

HOOFDSTUK 7

1. Zie E. Hobsbawm (1995), *Een eeuw van uitersten. De korte twintigste eeuw, 1914-1991* (Amsterdam: Het Spectrum), p. 19.
2. Zie A. Hardewyn (1999), 'Een vergeten generale repetitie. De Duitse oorlogsbelastingen in België tijdens de Eerste Wereldoorlog', *Bijdragen tot de Eigentijdse Geschiedenis*, 6, p. 183-210 en ook M. Van den Wijngaert (red.) (2006), *België, een land in crisis 1913-1950* (Antwerpen: Standaard Uitgeverij), p. 78.
3. A. Marwick (red.), *Total War and Social Change* (Basingstoke: Palgrave MacMillan), p. 95-118.
4. Het onderscheid tussen het evenementiële (de gebeurtenissen) en het structurele is schatplichtig aan de Franse *Annales* school.
5. C. Martens (2011), *Belgische historici en de verwerking van de Eerste Wereldoorlog. Een studie aan de hand van de Commission des Archives de la Guerre en de Revue Belge des Livres, Documents et Archives de la Guerre (1919-1928)* (Gent: onuitgegeven licentiaatsverhandeling Universiteit Gent).
6. G. Vanthemsche (1978), 'De val van de regering Pouillet-Vandervelde. Een 'samenzwering der Bankiers'?', *Belgisch Tijdschrift voor Nieuwste Geschiedenis*, (9)1-2, p.169 en 178.
7. M. Van den Wijngaert (red.) (2006), *België, een land in crisis 1913-1950* (Antwerpen: Standaard Uitgeverij), p. 144-146 en p. 189. Naast het vrijgevig toekennen van vergoedingen voor oorlogschade scheurde de Belgische staat ook haar broek aan de erg voordelige wisselkoers die ze voor oorlogsmarken aanbood. Men ging ervan uit dat Duitsland de gemaakte kosten uiteindelijk wel zou vergoeden (de zogenaamde "le Boche paiera"-opvatting), maar dit bleek achteraf een illusie. (G. Vanthemsche (1978), 'De val van de regering Pouillet-Vandervelde. Een 'samenzwering der Bankiers'?', *Belgisch Tijdschrift voor Nieuwste Geschiedenis*, (9)1-2, p. 167). Zie verder ook E. Mahaim (red.) (1926), *La Belgique restaurée: étude sociologique* (Brussel: Université Libre de Bruxelles), p. 504.
8. G. Vanthemsche (1978), 'De val van de regering Pouillet-Vandervelde. Een 'samenzwering der Bankiers'?', *Belgisch Tijdschrift voor Nieuwste Geschiedenis*, (9)1-2, p. 165-166.
9. De val van de regering Pouillet- Vandervelde ging immers gepaard met bijna demagogische perscampagnes. Een lobbygroep van zogenaamde "experten" wist door opiniestukken en meetings de gehele publieke opinie te alarmeren. Ook dit was, in de jonge Belgische massademocratie, een

- première. Zie hierover G. Vanthemsche (1978), 'De val van de regering Pouillet-Vandervelde. Een 'samenzwering der Bankiers?', *Belgisch Tijdschrift voor Nieuwste Geschiedenis*, (9)1-2, p. 165-214.
10. G. Moulart e.a. (1920), *La Belgique coloniale, commerciale, financière, industrielle, maritime et sociale* (Luik), p. 36.
 11. E. Mahaim (red.) (1926), *La Belgique restaurée. Étude sociologique* (Brussel: Université Libre de Bruxelles), p. 610. Originele tekst: *La population Belge ne manque pas de bien-être. Mais ayons soin de ne pas confondre le bien-être avec le bonheur. La Belgique d'aujourd'hui n'est pas heureuse (...). Il y a un malaise générale. C'est avant tout le sentiment d'une insécurité telle que nous n'en avons jamais connue.*
 12. Kaart uit E. Mahaim (red.) (1926), *La Belgique restaurée. Étude sociologique* (Brussel: Université Libre de Bruxelles), p.118-119.
 13. J. Duvosquel e.a. (1985), *Resurgam. De Belgische wederopbouw na 1914* (Brussel: Gemeentekrediet), p. 175-177.
 14. F. Floré (2011), 'Housing for War victims, 1946-1948. A problematic building project by the Belgian Government', in N. Bullock en L. Verpoest (red.), *Living With History. Rebuilding Europe after the First and Second World Wars and the Role of Heritage Preservation* (Leuven: Leuven University Press), p. 272.
 15. H. Ollivier (red.) (1994), *Met licht geschreven: foto's uit een eeuw dagelijks leven* (Gent: Provinciebestuur Oost-Vlaanderen), p. 134.
 16. E. Mahaim (red.) (1926), *La Belgique restaurée. Étude sociologique* (Brussel: Université Libre de Bruxelles), p. 120. Het Amerikaanse contract zorgde volgens de volksmond voor grote winsten. Het contract was opgesteld tijdens de oorlog en bepaalde dat de heropbouw zo snel mogelijk moest gebeuren, dus snel en aan gelijk welke prijs: "Il consistait à rembourser à l'entrepreneur toutes ses dépenses augmentées d'un pourcentage pour les frais généraux, plus un bénéfice proportionnel au montant de ce remboursement." Daar kwam kritiek op, maar het bood ongetwijfeld ook kansen voor heel wat ondernemers.
 17. Zie S. De Caigny (2010), *Bouwen aan een nieuwe thuis: wooncultuur in Vlaanderen tijdens het interbellum* (Leuven: Universitaire Pers).
 18. J. Duvosquel e.a. (1985), *Resurgam. De Belgische wederopbouw na 1914* (Brussel: Gemeentekrediet), p. 80. Voor het regeringsbeleid over huren zie P. Scholliers (1985), *Loonindexering en sociale vrede: koopkracht en klassenstrijd in België tijdens het interbellum* (Brussel: VUB Centrum voor hedendaagse sociale geschiedenis), p. 82.
 19. J. Duvosquel e.a. (1985), *Resurgam. De Belgische wederopbouw na 1914* (Brussel: Gemeentekrediet), p. 80.
 20. E. Vandeweghe (2011), 'Ferdinand De Ruddere as Town Architect of Dendermonde after the First World War. Stylistic Indifference or Balance?', in N. Bullock en L. Verpoest (red.), *Living With History. Rebuilding Europe After the First and Second World Wars and the Role of Heritage Preservation* (Leuven: Leuven University Press), p. 249-260. Over stadsbouwplannen en geldgebrek, zie P. Jaspers (2011), 'Huib Hoste and the Reconstruction of Zonnebeke, 1919-1924', in N. Bullock en L. Verpoest (red.), *Living with History. Rebuilding Europe After the First and Second World Wars and the Role of Heritage Preservation* (Leuven: Leuven University Press), p. 219-222. Zie verder ook J. Duvosquel e.a. (1985), *Resurgam. De Belgische wederopbouw na 1914* (Brussel: Gemeentekrediet), p. 9 en 10.
 21. A. Loyenga (2011), 'Recreating an Urban Atmosphere. The Rebuilding of Three Dutch Towns: Middelburg, Rhenen and Wageningen', in N. Bullock en L. Verpoest (red.), *Living With History. Rebuilding Europe After the First and Second World Wars and the Role of Heritage Preservation* (Leuven: Leuven University Press), p. 198. Er zijn al enkele publieksinitiatieven opgezet over de

- heropbouw in de Westhoek: zie bijvoorbeeld J. Cornilly, S. De Caigny, D. Dendooven e.a. (eds.) (2009) *Bouwen aan wederopbouw 1914/2050: architectuur in de Westhoek*. Ieper, erfgoedcel C07, 216 p. Daarnaast is er de website www.wederopbouw.be en werd een archievensgids (*Het gekwetste gewest*) uitgegeven.
22. R. Coolsaet (2001), *België en zijn buitenlandse politiek, 1830-2000* (Leuven: Van Halewijck), p. 248 en 249.
 23. M. Van den Wijngaert (red.) (2006), *België, een land in crisis 1913-1950* (Antwerpen: Standaard Uitgeverij), p. 130-133.
 24. E. Gerard (red.) (1991), *De Christelijke arbeidersbeweging in België* (Leuven: Universitaire Pers), volume 1, p. 150.
 25. P. Scholliers (1985), *Loonindexering en sociale vrede: koopkracht en klassenstrijd in België tijdens het interbellum* (Brussel: VUB Centrum voor hedendaagse sociale geschiedenis), p. 14.
 26. M. Van den Wijngaert (red.) (2006), *België, een land in crisis 1913-1950* (Antwerpen: Standaard Uitgeverij), p. 78-83 en P. Scholliers (1985), *Loonindexering en sociale vrede: koopkracht en klassenstrijd in België tijdens het interbellum* (Brussel: VUB Centrum voor hedendaagse sociale geschiedenis), p. 57-68.
 27. In 1886 al had de Waalse socialist Alfred Defuisseaux in zijn volkscatechismus de volgende vragen en antwoorden opgenomen: "Vraag: Wanneer zullen wij het algemeen kiesrecht hebben? Antwoord: Wanneer het volk zal willen. Vraag: en indien het gouvernement weigert? Antwoord: Het zal niet durven. Want wat kan het gouvernement zonder het volk, vermits het volk tegelijkertijd het leger en het werk is." Zie A. Defuisseaux (1886), *Volkscatechismus naar het Frans* (Gent: F. Hage), Les 3, vragen 13 en 14 online te vinden op <http://www.marxists.org/nederlands/defuisseaux/1886/1886catechismus.htm>, geraadpleegd op 15/08/2012.
 28. Zie bijvoorbeeld J. Kok en J. Van Bavel (red.) (2010), *De levenskracht der bevolking. Sociale en demografische kwesties in de Lage Landen tijdens het interbellum* (Leuven: Universitaire Pers).
 29. M. De Waele (1996), 'België en Nederland tussen twee wereldoorlogen. Nationale gevoelens en botsende ambities', *Bijdragen tot de Eigentijdse Geschiedenis*, 1, p. 204-205.
 30. A. Vrints (2005), 'Patronen van polarisatie: homicide in België tijdens de Tweede Wereldoorlog', *Bijdragen tot de Eigentijdse Geschiedenis*, 15, p. 177-178.
 31. P. Leloup (2009), '*Uw geld of uw leven!*' (Gent: onuitgegeven licentiaatsverhandeling Universiteit Gent), p. 127. A. Vrints en X. Rousseaux (2010), 'La répression étatique d'un phénomène de crise sociale. Le banditisme pendant et après la Première Guerre Mondiale en Belgique pendant et après la Première Guerre Mondiale en Belgique', in P. Tallier en P. Lefors (red.), *En toen zwegen de kanonnen. Akten van het internationaal colloquium georganiseerd door het Rijksarchief België en het Koninklijk Museum van het Leger en de Krijgsgeschiedenis (Brussel, 3-6 November 2008)* (Brussel: Algemeen Rijksarchief), p. 271-303.
 32. We suggereren hier zeker niet dat de bendes op een Robin Hood-aura konden rekenen. Integendeel, de gewelddadige roofmoorden, pogingen tot verkrachtingen, foltering en beschadigen zorgden voor een klimaat van angst. Ook de noodlijdende bevolking werd getroffen. Maar zolang het officiële onderzoek geen resultaten opleverde, werd de verantwoordelijkheid voor het geweld vaak gelegd bij (Belgische dan wel Duitse) deserteurs, bij Chinese hulptroepen (in West-Vlaanderen) of bij "mensen van buiten het dorp". Het is echter wel bewezen dat lokale tipgevers (herbergiers, handelaars) hielpen bij de selectie van slachtoffers. P. Leloup (2009), '*Uw geld of uw leven!*' (Gent: onuitgegeven licentiaatsverhandeling Universiteit Gent), p. 93-94 en p. 127.
 33. C. Detournay (2003), *La grande guerre sous le regard de l'élite tournaisienne occupée. Contribution à la culture de guerre* (Brussel: Algemeen Rijksarchief), p. 154.

34. Zelfs jongens van 16 konden zich te Poperinge champagne permitteren... aldus de pastoor. Zie A. Van Wallegghem (1964, 1965 en 1967), *De oorlog te Dickebusch en omstreken* (Geldhof, J. Ed.) (Brugge: Genootschap voor Geschiedenis), 3 delen. Zie ook P. Daniels (2002), *De Westhoek en de Britten tijdens de Grote Oorlog* (Gent: onuitgegeven licentiaatsverhandeling Universiteit Gent), p. 111. Ook rijke dames maakten zich zorgen over het vinden van dienstmeisjes tijdens en na de oorlog (J. Watson (2004), *Fighting Different Wars. Experience, Memory, and the First World War in Britain* (Cambridge: Cambridge University Press), p. 141).
35. Rigolboche, nr 49 (10 juni 1916).
36. X. Rousseaux en L. van Ypersele (2008), *La patrie crie vengeance. La répression des "inciviques" belges au sortir de la guerre 1914-1918* (Brussel: Editions Le Cri), p. 47-57.
37. G. Baclin e.a. (2010), *En première ligne. La justice militaire belge face à "l'incivisme" au sortir de la Première Guerre mondiale* (Brussel: Algemeen Rijksarchief), p. 226-227.
38. X. Rousseaux en L. van Ypersele (2008), *La patrie crie vengeance. La répression des "inciviques" belges au sortir de la guerre 1914-1918* (Brussel: Editions Le Cri), p. 92.
39. Zie X. Rousseaux en L. van Ypersele (2008), *La patrie crie vengeance. La répression des "inciviques" belges au sortir de la guerre 1914-1918* (Brussel: Editions Le Cri), p. 51-52 en 150 voor enkele gevallen waarbij het vaderland een excuus werd om persoonlijke concurrenten uit te schakelen.
40. X. Rousseaux en L. van Ypersele (2008), *La patrie crie vengeance. La répression des "inciviques" belges au sortir de la guerre 1914-1918* (Brussel: Editions Le Cri), p. 215 en 217.
41. M. Van den Wijngaert (red.) (2006), *België, een land in crisis 1913-1950* (Antwerpen: Standaard Uitgeverij), p. 134 en G. Vanthemsche (1978), 'De val van de regering Pouillet-Vandervelde. Een 'samenzwering der Bankiers'?', *Belgisch Tijdschrift voor Nieuwste Geschiedenis*, (9)1-2, p. 167.
42. J. Monballyu (2011), *Slechte Belgen! De repressie van het incivisme na de Eerste Wereldoorlog door het Hof van Assisen van Brabant, 1919-1929* (Brussel: Algemeen Rijksarchief), p. 121 en 158. Zie ook C. Huwart (1991), *Un proces... 1918-1934* (s.l.) en F. Denis (1921), *L'affaire Coppée. Histoire d'un non-lieu* (Brussel: Librairie du Peuple) waarin verschillende overdonderende feiten worden aangebracht.
43. Zie het geval van Jean-Baptiste Delattre die werd veroordeeld omdat hij in de raad van bestuur zetelde van een firma die ook in het Duitse Rijk actief was (X. Rousseaux en L. van Ypersele (2008), *La patrie crie vengeance. La répression des "inciviques" belges au sortir de la guerre 1914-1918* (Brussel: Editions Le Cri), p. 275-291).
44. G. Deneckere (1994-1995), 'Oudstrijders op de vuist in Brussel. Het amnestieconflict tijdens het interbellum', *Bijdragen tot de Nieuwste Geschiedenis*, (25)3-4, p. 279 e.v.
45. B. De Wever (2001), 'Geschiedenis van de Frontbeweging in de Eerste Wereldoorlog', *Ons Erfdeel*, (44), p. 312
46. F. Bouloc (2008), 'War Profiteers and War Profitters. Representing Economic Gain in France During the First World War', in H. Jones e.a. (red.), *Untold War. New Perspectives in First World War Studies* (Leiden: Brill), p. 333-334.
47. Pastoor Cyriel Verschaeve maakte deze mening legendarisch met zijn uitspraak: "verraad is het verloochenen van hogere waarden voor lagere doeleinden". Het contrast tussen lichtzinnig vermaak (eten, drinken, vieren) en het idealisme of de ascese van de Vlaamse beweging (die vanuit een katholiek referentiekader vertrok) komt heel vaak terug in Vlaams-nationalistische bronteksten. Overigens was ontgoocheling bij de veteranen een algemeen Europees fenomeen.
48. T. Stovall (2012), *Paris and the Spirit of 1919. Consumer Struggles, Transnationalism and Revolution* (Cambridge: Cambridge University Press), p. 157 en 175.

49. J. Winter en E. Sivan (2000), *War and Remembrance in the Twentieth Century* (Cambridge: Cambridge University Press), p. 9. Winter maakt gebruik van Maurice Halbwachs sociale kaders van het geheugen. Zie verder ook J. Winter (2006), *Remembering War. The Great War between Memory and History in the Twentieth Century* (New Haven: Yale University Press).
50. J. Geldhof (1974), *Oorlogsdagboeken over Ieper (1914-1915)* (Brugge: Genootschap voor Geschiedenis), eerste deel, p. 304-305. Remy Duflou maakte de aantekening op 7 oktober 1914. Familieherinneringen of heemkundige kringen zijn zeer belangrijk als toegangspoort tot dergelijke verhalen.
51. R. Hoekx, P. Veldeman en P. Heynman (1992), *Leve Het Algemeen Stemrecht! Vive La Garde Civile! De Strijd Voor Algemeen Stemrecht* (Leuven) (Peeters, 2002).
52. Zie bijvoorbeeld de kroniek *La Belgique et la guerre* (Brussel), 1920-1923.
53. Uit het voorwoord van een uitgave ten voordele van de oorlogsverminkten van V. Braun (s.d.), *Quelques lettres de nos petits soldats pendant la guerre, 1914-1918* (Gent: Maisons d'éditions et d'impressions), p. 39. Originele tekst: *Sachons enseigner à nos enfants, de génération en génération, tout le mépris que le peuple allemand nous inspire. Sachons nous rappeler, en toutes circonstances, les crimes, la destruction systématique, les incendies, les vols, les meurtres, dont se sont rendus coupables les Maudits.*
54. A. Fickers (2005), 'De la Sibérie de la Prusse aux Cantons rédimés: L'ombre diffuse de la Grande Guerre dans la mémoire collective des Belges germanophones', in S. Jaumain, M. Amara, B. Majerus en A. Vrints (red.), *Une guerre totale? La Belgique dans la Première Guerre mondiale. Nouvelles tendances de la recherche historique. Actes du colloque international organisé à l'ULB du 15 au 17 janvier 2003* (Brussel: Algemeen Rijksarchief), p. 615-634.
55. I. W. Zartman (2006), 'Justice, regrets and revenge. Memories between war and peace and the process of social reconciliation', in S. Jaumain en E. Remacle (red.), *Memoire de guerre et construction de paix* (Brussel: P.I.E.-Peter Lang), p. 22-24.
56. Dit wil uiteraard niet zeggen dat Vlaanderen afwezig was in de identiteitsvorming van Nederlandstaligen. Maarten Van Ginderachter, die de Belgische Werkliedenpartij (BWP) en haar achterban als steekproef neemt voor zijn onderzoek, concludeert dat het Gentse milieu weliswaar anti-flamingant was, maar zeker niet anti-Vlaams. "Vlaanderen was voor hen een reëler vaderland dan België, gewoon omdat het hen vanzelfsprekender voorkwam". Van Ginderachter wijst op de sterkere Belgische (en bijhorende francofiële) identificatie bij de Waalse BWP-afdelingen. Maar onderzoek naar bijvoorbeeld de lokale oorlogsmonumenten in Wallonië wijst uit dat ook hier een zekere ambiguïteit over "het vaderland" bestond: zelden werd expliciet gesproken over België en de zinsnede "mort pour la patrie" (i.t.t. "mort pour la France") liet "gewone mensen" de keuze voor welke waarden zij vochten: het eigen dorp, de familie, het eigen milieu, een vaag samenlevingsverband gesymboliseerd door een vader-vorst... Zie M. Van Ginderachter (2005), *Het rode vaderland. De vergeten geschiedenis van de communautaire spanningen in het Belgische socialisme voor WO I* (Tielit/Gent: Lannoo/Amsab), p. 365. Zie ook A. Tixhon en L. Van Ypersele (2000), 'Du sang et des pierres. Les monuments de la guerre 1914-1918 en Wallonie', *Bijdragen tot de Eigentijdse Geschiedenis*, 7, p. 83-126.
57. Zie hierover Christine Van Everbroeck in A. Morelli (red.) (1996), *De grote mythen uit de geschiedenis van België, Vlaanderen en Wallonië* (Berchem: Epo), p. 221-222 en S. De Schaeppdrijver (2007), *De grote oorlog: het koninkrijk België tijdens de Eerste Wereldoorlog* (Amstel: Atlas), p. 189. Vlaamse rekruten werden soms slecht behandeld door de overwegend Franstalige officieren. Maar die officieren zonden geen Vlaamse soldaten moedwillig de dood in. In werkelijkheid waren "onze jongens" slimmer dan dat en dienden Brusselaars bijvoorbeeld als vertalers voor niet courante uitspraken, zie B. Amez (2009), *Dans les tranchées. Les écrits non publiés des combattants*

- belges de la Première Guerre mondiale. Analyse de leurs expériences de guerre et des facteurs de résistance* (Parijs: Publibook).
58. Over dit moment zie <http://www.hasel.be/nl/subjects/2364/de-onbekende-oorlogsvrouw.html>, geraadpleegd op 12/08/2012.
 59. Zie S. Claisse en T. Lemoine (2005), *Comment (se) sortir de la Grande Guerre* (Parijs: L'Harmattan). Een analyse van de monumenten in Wallonië met meer achtergrondinformatie is gemaakt door A. Tixhon en L. Van Ypersele (2000), 'Du sang et des pierres. Les monuments de la guerre 1914-1918 en Wallonie', in *Bijdragen tot de Eigentijdse Geschiedenis*, 7, p. 82-126.
 60. M. Beyen (2002), *Oorlog en verleden: nationale geschiedenis in België en Nederland, 1938-1947* (Amsterdam: Amsterdam University Press), p. 59-60 en L. Van Ypersele (1995), *Le roi Albert. Histoire d'un mythe* (Ottignies: Quorum Eds.), p. 226.
 61. Zie N. Wouters (1999), 'Hetzelfde en toch verschillend. Oorlog en oorlogsherinnering in twee aangrenzende dorpen, Essen (België) en Wouw (Nederland)', in *Bijdragen tot de Eigentijdse Geschiedenis*, 5, p. 169.
 62. In veel sectoren verschenen er na de oorlog synthetische memoires. Zie G. Leroy (1919), 'Souvenirs d'occupation', *Bulletin officiel. Touring Club de Belgique. Société Royale*, 20, p. 483-507. Over het oorlogstoerisme zie onder meer D. Lloyd (1998), *Battlefield Tourism* (Oxford: Berg) en D. Lauwers (2005), *La première guerre mondiale dans les guides de voyage* (Brussel: onuitgegeven licentiaatsverhandeling Université Libre de Bruxelles).
 63. Denk bijvoorbeeld aan de fotoreportage van Craig Walker over de veteraan Scott Ostrom. De fotograaf won de Pulitzerprijs 2011 met zijn portret van deze getraumatiseerde veteraan. Zie verder S. I. Scagliola (2002), *Last van de oorlog: de Nederlandse oorlogsmisdaden in Indonesië en hun verwerking* (Amsterdam: Balans) en M. S. Macksoud (1992), 'Assessing War Trauma in Children: A Case Study of Lebanese Children', *Journal of Refugee Studies*, (5)1, p. 1-15.
 64. A. Becker (1998), *Oubliés de la Grande Guerre: humanitaire et culture de guerre, 1914-1918. Populations occupées, déportés civils, prisonniers de guerre* (Parijs: Noesis).
 65. G. L. Mosse (1990), *Fallen Soldiers. Reshaping the Memory of the World Wars* (New York). F. Virgili verklaart het kaalscheren van collaborerende vrouwen na de Tweede Wereldoorlog vanuit een herstel van de Franse mannelijkheid, zie F. Virgili (2000), *La France "virile". Des femmes tendues à la libération* (Parijs: Payot).
 66. J. Slijkhuis en H. Oosterhuis (2012), 'Door vrees en tobberijen bevangen.' Neurasthenie als genderspecifieke beschavingsziekte', *Tijdschrift voor Geschiedenis*, (125)1, p. 20-33.
 67. E. Witte, A. Meynen en J. Craeybeckx (red.) (2006), *Politieke geschiedenis van België van 1830 tot heden* (Antwerpen: Standaard Uitgeverij), p. 207.
 68. A. Tixhon en L. Van Ypersele (2000), 'Du sang et des pierres. Les monuments de la guerre 1914-1918 en Wallonie', *Bijdragen tot de Eigentijdse Geschiedenis*, 7, p. 91-92.

HOOFDSTUK 8

1. P. Tallier e.a. (2010), *Archievenoverzicht betreffende de Eerste Wereldoorlog in België* (Brussel: Algemeen Rijksarchief).
2. Er bestaan bovendien al een aantal gidsen. Zie J.W. van de Wetering (2004), *Hoe schrijf ik geschiedenis? Handleiding voor het schrijven van een familie- of streekgeschiedenis* (Zwolle: waanders). Ook op www.familiegeschiedenis.be kan men een overzicht vinden van bronnen met praktische tips en weetjes.
3. Die rangschikking is in zekere zin kunstmatig, omdat in één bron meestal verschillende thema's aan bod komen.

4. Met dank aan Luc Vandeweyer voor deze opmerking. Zie P. Tallier e.a. (2010), *Archievenoverzicht betreffende de Eerste Wereldoorlog* (Brussel: Algemeen Rijksarchief), p. 207.
5. *Oorlogsboek van het Davidsfonds: Een en ander over de Duitschers in de omschrijving der afdelingen. 1914-1918* (Leuven: Davidsfonds, 2 dln)
6. Om een eerste indruk te krijgen kan men zich wenden tot H. Hasquin e.a. (1981), *Gemeenten van België: geschiedkundig en administratief-geografisch woordenboek* (Brussel: La Renaissance du Livre – Gemeentekrediet van België). Daarnaast geven statistische repertoria per gemeente een gedetailleerd overzicht van lonen, arbeidssectoren, veebezit, handel, enz. voor bepaalde jaren. Deze zijn onder andere te vinden bij de Koninklijke Bibliotheek. Voor een overzicht zie K. Janssens en H. Verboven (1995), *Statistisch repertorium. Een bibliografisch overzicht van statistieken met betrekking tot België, 19de -20ste eeuw* (Brussel: Centrum voor Fiscale Geschiedenis) en ‘Publications statistiques officielles de la Belgique de 1830 à 1912’, in *Annuaire statistique de la Belgique et du Congo belge*, 42(1911), pp. 113-123. Extra interessant om het sociaal profiel van een gemeente te begrijpen is M. Sauveur (1909), ‘Statistique du vote plural en Belgique’, in *Bulletin de la Commission Central de Statistique*, 20(1907-1908) (Brussel). Daarin vinden we het aantal vrije beroepen, gediplomeerden en huizenbezitters.
7. In sommige gevallen is het gemeentelijk archief reeds overgedragen aan het Rijksarchief, maar vaak kan men het archief terugvinden binnen de eigen gemeentegrenzen. De fusies hebben er soms wel voor gezorgd dat gemeentearchief van deelgemeenten verspreid, ontoegankelijk of zelfs verloren gegaan is.
8. S. De Schaepe drijver (2005), *De Grootte Oorlog. Het koninkrijk België tijdens de Eerste Wereldoorlog* (Amstel: Olympos) , p 116.
9. P. Van den Eeckhout (2009), ‘De gemeenten en de lokale openbare instellingen’, in P. Van den Eeckhout en G. Vanthemsche (red.) *Bronnen voor de studie van het hedendaagse België, 19e-21e eeuw (tweede herziene en uitgebreide uitgave)* (Brussel: Koninklijke Commissie voor Geschiedenis), p. 31-91. Dit boek bevat ook een hoofdstuk over de Eerste Wereldoorlog: P. Tallier (2009), ‘De Eerste Wereldoorlog’, p. 705-716.
10. De retrospectieve verslagen over de oorlog konden uitgaan van het gemeentebestuur zelf of van een particulier – die dan meestal wel nauwe banden had met het bestuur. Zie bijvoorbeeld het verslag van schepen L. Bertrand (1919), *Schaerbeek pendant la guerre: 1914-1918* (Brussel: Dechenne). Daarnaast vinden we verslagen op gemeentelijk vlak in het ‘Gemeenteblad van...’ of ‘Bulletin Communale de...’ én op het provinciale vlak in de ‘Bestuursmemorialen’.
11. Voor dit laatste zie K. Velle en P. Drossens (2009), ‘De rechterlijke macht’, in P. Van den Eeckhout en G. Vanthemsche (red.), *Bronnen voor de studie van het hedendaagse België...*, p. 620- 649. Een voorbeeld van een studie die met gerechtelijke archieven tot stand kwam is A. François (2011), *Guerres et délinquance juvenile (1912-1950). Un demi-siècle de pratiques judiciaires et institutionnelles envers des mineurs en difficulté* (Brussel: La Chartre).
12. Er bestaat (tot 2008) een *Vlaamse archief-, bibliotheek- en documentatiegids* (vlabidoc-gids) op papier, waarin men alle adressen terugvindt voor Vlaanderen en Brussel, met een korte uitleg over de collecties. Deze gids kan men ook vinden op <http://2010.vlabidoc.be/>. Een greep uit relevante instellingen (naast het Rijksarchief en zijn afdelingen in de provincies): het *Studie- en Documentatiecentrum Oorlog en Hedendaagse Maatschappij* (SOMA), het *Koninklijk Museum van het Leger en de Krijgsgeschiedenis* (KML), het documentatiecentrum van het *In Flanders Fields Museum* (IFFM), het *AMVC Letterenhuis* en de zuilarchieven zoals *Archief- en documentatiecentrum van het Vlaams nationalisme* (ADVN), *Archief en Museum van de Socialistische arbeidersbeweging – Instituut voor sociale geschiedenis* (AMSAB), *Documentatie- en onderzoekscentrum voor religie, cultuur en samenleving* (KADOC) en het *Liberaal Archief*.

13. Zie bijvoorbeeld P. Englund (2011), *De schoonheid en het verdriet van de oorlog* (Utrecht: Spectrum), 588 p. en W. Melching en M. Stuivenga (red.) (2007), *Ooggetuigen van de Koude Oorlog. In meer dan honderd reportages* (Amsterdam: Bert Bakker).
14. Voor meer informatie zie de brochure door de Commissie voor de Bescherming van de Persoonlijke levenssfeer (2011), *Hoe de privacy-wetgeving toepassen in historisch onderzoek?* Brussel, te consulteren op <http://www.privacycommission.be/sites/privacycommission/files/documents/01.02.01.05-vademecum-historisch-onderzoek.pdf>. Voor iemand als Arthur Faignaert, wiens positie in de activistische (openbare) administratie publiek wijd bekend was, gebruiken we de volledige naam in functie van de duidelijkheid.
15. Dit gedeelte is vrij naar M. Boone (2007), *Historici en hun métier. Een inleiding tot de historische kritiek* (Gent: Academia Press). Met dank aan Barbara Deruytter.
16. Merk op dat de persoon die een tekst neerschreef (materiële auteur of scribent) niet noodzakelijk dezelfde persoon is als degene die de tekst bedacht en formuleerde (intellectuele auteur).
17. Dit laatste scenario maakt een bron absoluut niet onbruikbaar, maar het is wel belangrijk bewust te blijven van de feitelijke onzuiverheden en subjectieve invloeden die dit met zich meebrengt.
18. Zie hierover C. Lorentz (1998), *De constructie van het verleden: een inleiding in de theorie van de geschiedenis* (Amsterdam: Boom), p. 119-136.
19. Deze bestanden zitten vaak tussen het gemeentelijk archief. Maar in veel gevallen is er niets of nietszeggend materiaal bewaard. Mogelijks zitten sommige documenten nog steeds bij erfgenamen van de oorspronkelijke comitésleden.
20. De archieven van het Provinciale Hulp en Voedingscomité Oost-Vlaanderen bijvoorbeeld tellen 8,30 strekkende meter, die van Antwerpen 66. We vinden er niet alleen brochures, reglementen, klachten, inspecties, lokale statistieken, correspondentie en notulen, maar ook persdossiers, getuigenissen, kasboeken en receptenboekjes.
21. Rijksarchief Beveren, Provinciaal Hulp- en Voedingscomité Antwerpen (A2), nr. 1411.
22. Oorspronkelijke tekst: *Frans De B. Ménage de 4 personnes, 1 cheval, 7 vaches, 2 veaux, un porc. Culture environ 5 hectare. Devait livrer 456 kilos et s'est entièrement acquitté vis-à-vis du bureau des récoltes. Prétend avoir surestimé et n'avoir plus suffisamment de seigle pour ses propres besoins. Il s'agit ici, à mon avis, à un cultivateur qui a vendu du seigle, l'a donné en nourriture à son bétail ou qui l'a personnellement surconsommé. Avis défavorable.*
23. Oorspronkelijke tekst: *Henri V, 3 vaches, 3 veaux et 2 porcs, 1 cheval, 9 poules. Je n'ai pu parler au cultivateur en personne étant absent. Sa femme n'a pu me donner que des renseignements vagues. Ont encore 30 kg de seigle à faire moudre. La femme déclara que le bétail n'a rien obtenu, que tout a été employé pour leur proper usage. Ont demandé une lettre de mouture le 14 octobre pour 41,7 kilos et 30 kilo's pour le bétail. D'un côté les voisins déclarent qu'ils auraient vendu certaine quantité, alors que la femme V. prétend qu'ils ont été volés d'environ 250 kg. Le demande ne me semble point sérieuse.*
24. Zie L. Van Molle (1990), *Ieder voor allen: de Belgische Boerenbond 1890-1990* (Leuven: Economaat), p. 135 e.v.
25. Rijksarchief Beveren, Provinciaal Hulp- en Voedingscomité Oost-Vlaanderen (271.1), nr. 239, dossier Hillegem.
26. In 1983 kondigde het Duitse weekblad *Stern* het bezit van Hitler's dagboeken aan. Al na twee weken bleek het om een vervalsing te gaan (zie M. Boone (2007), *Historici en hun métier. Een inleiding tot de historische kritiek* (Gent: Academia Press), p. 67-68). Nog in 2008 publiceerde de biografe Veronica Buckley het boek *Madame de Maintenon: the secret wife of Louis XIV*, waarbij ze uitgebreid steunde op een recent ontdekt dagboek van de zonnekoning zelf. Deze uitzonderlijke archiefonds bleek uiteindelijk moderne fictie door een Franse historicus, die zich in de plaats van Lodewijk XIV

- had gesteld – en dit ook altijd openlijk had toegegeven. Tegen die tijd was het boek echter al klaar voor publicatie. Zie Helen Pidd, ‘Find of Sun King’s secret diaries sounded almost too good to be true. And it was...’, in *The Guardian*, 29 april 2008, op <http://www.guardian.co.uk/books/2008/apr/29/biography.news>, geconsulteerd op 10 september 2012.
27. Zo bleken heel wat dagboeken uit de Sovjetunie beïnvloed door narratieven over de exemplarische ‘nieuwe’ man of vrouw. Tegelijkertijd – en paradoxaal genoeg – propageerde de communistische ideologie ook persoonlijke ontwikkeling en ego-vormgeving (*‘self-fashioning’*). Zie M. Dobson en B. Ziemann (2009), *Reading Primary Sources. The Interpretation of Texts from Nineteenth- and Twentieth-century History* (Londen: Routledge), p. 149.
 28. S. De Schaepdrijver (2008), *“We who are so cosmopolitan”: the war diary of Constance Graeffe, 1914-1915* (Brussel: Algemeen Rijksarchief).
 29. S. De Schaepdrijver (2008), *“We who are so cosmopolitan”*, p. 58-59 en 62-66.
 30. *Ibid.*, p. 127.
 31. *Ibid.*, p. 67-71.
 32. Dat Constance de keuze voor Duitsland kadert in haar taken als een goede echtgenoot blijkt hier en daar uit het dagboek. Zie S. De Schaepdrijver (2008), *“We who are so cosmopolitan”*, p. 106 en 131.
 33. S. De Schaepdrijver (2008), *“We who are so cosmopolitan”*, p. 292 en ook 242. Het ging om een gezin uit Velaine met 9 kinderen. Originele tekst: *I told you all about my two servants, how one had been over a year with me and I accepted her sister as second maid because her people [ouders] had had their house destroyed. Well these two girls have stolen goods and dress articles in my house (...). Fancy, I paid them their full wages, to both, with the idea that every penny was to be given to their parents, and they had both bought a fine fur. Now furs this winter were a luxury which they certainly had no need for. I had to be so careful with my money that I often went to town to get meat and vegetable, as I had a benefit of a franc or two in comparison with the prices up here, and those two girls had their wages and spent them on furs! Really one often is inclined to leave off helping others.*
 34. S. De Schaepdrijver (2008), *“We who are so cosmopolitan”*, p. 295. Originele tekst: *Yesterday was our 20th anniversary of our marriage. In looking back, my dear Husband and I, we both said, we have had a life united in love (...). Although we have been through many storms, we have always found that we could rely on each other and if anything our love has grown stronger from year to year (...). We had a quiet little supper, he and I in town (...). It was chiefly to give me a change that Otto asked me to sup with him in town as I had otherwise had to cook, these last months having no cook. I hope now that I will find a decent girl to help me. For I should like to devote more time for others and not always have to think of the next meal.*
 35. S. De Schaepdrijver (2008), *“We who are so cosmopolitan”*, p. 319. Originele tekst: *It almost seems as if all those in authority want the people to become thieves, they won't give them work but give them money and food. Why don't they make the men work for the parish, and those who won't, won't get to eat either (...)! What will the result be? The men will have forgotten how to work and the women how to hold their houses and to keep things in order. So many women stand waiting for a quart of 2 quarts of soup and now that the vegetable is getting so cheap, they would be able in combining with other women, to light each one fire a week and to make their soup in common without wasting all their time. They all stand there without working*
 36. Slechts zeer zelden vond iemand uit de arbeidersklasse de tijd om memoires te schrijven over 14-18. De lage geletterdheid had daar zeker mee te maken. Enkele uitzonderlijke voorbeelden, zie E. De Geyter (2011), *Spioneren voor het vaderland. De memoires van Evarist De Geyter 1914-1918* (Kortrijk: Groeninghe N.V.); J. Volckaert (1983), *En dat alles voor een paar tirannen. Herinneringen van een socialistische arbeider* (Leuven: Kritak); L. Deletang (1935), *Journal d'une ouvrière parisienne pendant la guerre* (Parijs: Editions Figuière); en J. Bouvier (1983), *Mes mémoires ou 59*

- années d'activité industrielle, sociale et intellectuelle d'une ouvrière 1876-1935* (Parijs: La Decouverte).
37. E. Van Hoonacker (1994), *Kortrijk 14-18. Een stad tijdens de Eerste Wereldoorlog* (Kortrijk, p. 74).
 38. P. Daniëls (2002), *De westhoek en de Britten tijdens de Grote Oorlog* (Gent: onuitgegeven licentiaatsverhandeling Universiteit Gent), p. 98 e.v.
 39. E. Van Hoonacker (1994), *Kortrijk 14-18; Een stad tijdens de Eerste Wereldoorlog* (Kortrijk), p. 94-95.
 40. G. van den Berghe (2011), *Kijken zonder zien. Omgaan met historische foto's* (Kapellen: Pelckmans). Voor een eerste oriëntatie over het gebruik van foto en film als historische bron zie P. Van den Eeckhout en G. Vanthemsche (red.) *Bronnen voor de studie van het hedendaagse België, 19e-21e eeuw (tweede herziene en uitgebreide uitgave)* (Brussel: Koninklijke Commissie voor Geschiedenis), p. 1429-1481.
 41. P. Tallier e.a. (2010), *Archievenoverzicht betreffende de Eerste Wereldoorlog in België* (Brussel: Algemeen Rijksarchief), p. 708.
 42. De aanspraak op Duitse bezittingen was bedoeld om de oorlogsschade te compenseren. Met sekwestratie bedoelen we een procedure waarbij het eigendom in bewaring wordt gesteld van een tussenpersoon (of dienst van het sekwester) tijdens een geschil. Wie op het thema migratie wil werken kan o.a. terecht bij S. Vervaeck (1996), *Gids voor de sociale geschiedenis. Bronnen voor de studie van immigratie en emigratie. Hedendaagse tijden. Deel I. Archiefbronnen bewaard in het Algemeen Rijksarchief* (Brussel: Algemeen Rijksarchief) en J. Gillen (2004), *Inventaire des sources pour une histoire de l'immigration: archives communales* (Brussel).
 43. Rijksarchief Beveren, Sekwester WOI Antwerpen PK, nr. 1102, brief van Delphina G. aan de Minister van Justitie, 27.11.1919.
 44. T. De Meester (1997), 'De natie onder vuur. De impact van de Eerste en de Tweede Wereldoorlog op de juridische afbakening van het 'eigen volk'', in *Bijdragen tot de eigentijdse geschiedenis*, nr. 3, p. 76.
 45. F. Sartorius (1993), 'De Duitsers in België', in A. Morelli (red.), *Geschiedenis van het Eigen Volk. De vreemdeling in België van de prehistorie tot nu* (Leuven: Kritak), p. 194.
 46. Deze analyse steunt op F. Caestecker en A. Vrints (2012), 'De 'nationalisering' van Duitse immigranten en hun familieleden in België (1850-1920). Het perspectief van kwalitatieve bronnen', in *Historisch-demografisch onderzoek in Vlaanderen en Nederland. Jaarboek* (te verschijnen). Zie verder ook F. Caestecker en A. Vrints (2010), 'Getrouwd met de vijand: hoe na 1918 Duits-Belgische vrouwen van kamp konden wisselen', in *Historica*, (33)3, p. 21-24.
 47. ARA, *Conglomeraatsarchief van de Raad van Vlaanderen, het Propagandabureau, Nationaal Verweer en de Nationalen Bond voor de Belgische Eenheid (1917-1939)*, nr. 1969, Propaganda Gent.
 48. ARA, *Conglomeraatsarchief van de Raad van Vlaanderen, het Propagandabureau, Nationaal Verweer en de Nationalen Bond voor de Belgische Eenheid (1917-1939)*, nr. 1549, Wat de boeren moeten weten (Leuven, 1918).
 49. Zie L. Vandeweyer (2013), *Conglomeraatsarchief van de Raad van Vlaanderen, het Propagandabureau, Nationaal Verweer en de Nationalen Bond voor de Belgische Eenheid (1917-1939)* (Brussel: Algemeen Rijksarchief), te verschijnen begin 2013. Deze inventaris zal ook online beschikbaar zijn, wat het zoeken op trefwoord (gemeente) aanzienlijk zal vergemakkelijken. Naast de verslagen van het Propagandabureau vinden we in dit archief ook allerlei verzoekschriften uit alle lagen van de bevolking.
 50. ARA, *Conglomeraatsarchief van de Raad van Vlaanderen, het Propagandabureau, Nationaal Verweer en de Nationalen Bond voor de Belgisch Eenheid*, nr. 857, Halle.

51. ARA, *Conglomeraatsarchief van de Raad van Vlaanderen, het Propagandabureau, Nationaal Verweer en de Nationalen Bond voor de Belgisch Eenheid*, nr. 1214, Halle (verslagen kantonaal propagandabureel).
52. ARA, *Conglomeraatsarchief van de Raad van Vlaanderen, het Propagandabureau, Nationaal Verweer en de Nationalen Bond voor de Belgisch Eenheid*, nr. 890, Dossier burgemeester Halle.
53. Archief van de Stad Brussel, *gift Dupré* (borstel in tricolore), nr. 620.
54. Voor meer informatie over de ontstaanscontext van de verslagen zie F. Dauphin (1997), 'L'église Belge et la mémoire de la Grande Guerre. Le comité interdiocésain, 1919-1922', in *Revue d'histoire ecclésiastique*, (92)3-4, p. 797-842. Dit artikel bevat ook een overzicht van de gestelde vragen.
55. F. Claeys Bouuaert (1949), *Le diocese de Gand pendant la première occupation Allemande 1914-1918* (Wetteren: Scaldis).
56. F. Dauphin (1998), 'L'église Belge et la Grande Guerre, 1914-22', in *14-18. Aujourd'hui – Today – Heute. Revue annuelle d'histoire*, nr. 1, pp. 52-70
57. Dit onderscheid berust op D. Pendas (2009), 'Testimonies', in M. Dobson en B. Ziemann (red.), *Reading Primary Sources. The Interpretation of Texts From Nineteenth- and Twentieth-century History* (Londen: Routledge), p. 231-232.
58. Bisschoppelijk Archief Brugge C/546 (A-L), *Verslagen over de oorlog 1914-1918*, Ichtegem.
59. K. Mertens (red.) (2006), *Pastors rapporteren over de Eerste Wereldoorlog in de provincie Antwerpen. Deel I* (Balen: Studium Generale), p. 288.
60. Bisschoppelijk archief Gent, Dossiers 1914-1918 Parochies. Deel I en II. Sint-Antonius parochie, Heirnis, Gent.
61. Bisschoppelijk archief Gent, Dossiers 1914-1918 Parochies. Deel I en II. Machelen.
62. K. Mertens (red.) (2006), *Pastors rapporteren over de Eerste Wereldoorlog in de provincie Antwerpen. Deel III: de rapporten uit 1915*. (Balen: Studium Generale), p. 33-39. De tekst is een ingekorte vertaling uit het Frans.
63. Zie bijvoorbeeld het Vlaams-Nederlandse *Cultuur. Tijdschrift voor Etnologie* en het tijdschrift *Van mensen en dingen*.
64. G. Rooijakkers (1995), *Eer en schande. Volksgebruiken van het oude Brabant* (Nijmegen: SUN), p. 9.
65. G. Koziol (2002), 'The Dangers of Polemic. Is Ritual Still an Interesting Topic of Historical Study?', in *Early Medieval Europe*, (11)4, p. 368 en G. Rooijakkers (1995), *Eer en schande. Volksgebruiken van het oude Brabant* (Nijmegen: SUN), p. 9.
66. W. Frijhoff (1986), 'Religieuze volkscultuur: begrippen, theorie, stand van het onderzoek', in G. Rooijakkers en T. Van der Zee (red.), *Religieuze volkscultuur. De spanning tussen de voorgeschreven orde en de geleefde praktijk* (Nijmegen: SUN), p. 137-140.
67. W. De Metsenaere (1999), *Denderleeuw tijdens de Eerste Wereldoorlog: naar het dagboek van Eduard Cortvrindt* (Erpe: Agora), p. 38.
68. R. Van Eenoo (2009), 'De media', in P. Van den Eeckhout en G. Vanthemsche (red.), *Bronnen voor de studie van het hedendaagse België, 19e-21e eeuw (tweede herziene en uitgebreide uitgave)* (Brussel: Koninklijke Commissie voor Geschiedenis), p. 1276.
69. Nu al zijn heel wat historische kranten gedigitaliseerd, wat het onderzoek enorm vergemakkelijkt. In de database Abraham kan men de bewaarplaatsen van specifieke titels opsporen. Zie <http://anet.ua.ac.be/desktop/abraham>.
70. Voor meer informatie zie K. Steen (2004), 'De symboolfunctie van 1914-1918', in: B. Boeckx, G. De Prins e.a., *Tegendruk: Geheime pers tijdens de Tweede Wereldoorlog* (Gent: Amsab), p. 89.

71. *De Vrije stem. Belgisch orgaan voor de provincie Antwerpen*, jg. 2, nr. 56, 1917.
72. *De Vrije stem. Belgisch orgaan voor de provincie Antwerpen*, jg. 2, nr. 47 en nr. 36, 1917.
73. *De Eendracht. Weekblad voor het Vlaamsche Volk*, jg. 1, nr. 30, 24 maart 1917.
74. *De Vrije stem. Belgisch orgaan voor de provincie Antwerpen*, jg. 1, nr. 13, 1916.
75. *De Vrije stem. Belgisch orgaan voor de provincie Antwerpen*, jg. 1, nr. 18, 1916.
76. J. Gotovitch (red.) (2002), *La Belgique sous l'occupation allemande (1940-1944)*. Paul Struye en Guillaume Jacquemyns (Brussel: Ed. Complexe), p. 385-386.

HOOFDSTUK 9

1. M. Van Rooijen (1994), *Geschiedenis in de praktijk: inleiding tot publieksgeschiedenis* (Den Haag: Sdu Uitgeverij Koninginnegracht), p. 18.
2. De voorbeelden van concrete publiekspromotieprojecten werden verzameld tijdens gesprekken met publiekshistorici en erfgoedexperts en tijdens een workshop die we in juni 2012 organiseerden over publieksgeschiedenis. Deze voorbeelden worden niet gegeven als 'benchmarks' of 'beste praktijken' (daarvoor zouden we een andere methodologie hebben moeten hanteren), maar louter als concrete voorbeelden die een bepaald punt in de uiteenzetting illustreren of verhelderen.
3. J. Liddington (2002), 'What is Public History?: Publics and their Pasts, Meanings and Practices', *Oral History*, (30)1, p. 30.
4. 'Makelaardij in erfgoed. Praktijkkennis voor bruggenbouwers' (FARO, tapis plein en KATHO, z.d.), p. 8-9.
5. Zie bijvoorbeeld 'Makelaardij in erfgoed. Praktijkkennis voor bruggenbouwers' (FARO, tapis plein en KATHO, z.d.), p. 58-59.
6. O. De Zutter (2010), 'Het Soete Land van Waes. Lokaal immaterieel erfgoed in Vlaanderen', *Levend erfgoed*, (7)1, p. 39.
7. Zie P. Serrien (2008), *Tranen over Mortsel: de laatste getuigen over het zwaarste bombardement ooit in België* (Antwerpen: Standaard Uitgeverij) en P. Serrien (2008), *Wandelen in Mortsel. Historische wandeling bombardement 5 april 1943* (Stad Mortsel).
8. M. Van Rooijen (1994), *Geschiedenis in de praktijk: inleiding tot publieksgeschiedenis* (Den Haag: Sdu Uitgeverij Koninginnegracht), p. 25.
9. Zie www.beeldbankvlas.be en www.vlasparlee.be. Zie ook 'Makelaardij in erfgoed. Praktijkkennis voor bruggenbouwers' (FARO, tapis plein en KATHO, z.d.), p. 58 en I. Steen (2009), 'Van losse draden naar een weefsel. Samenwerking rond vlaserfgoed in Zuidwest Vlaanderen', *Levend erfgoed*, (6)2.
10. Zie bijvoorbeeld G. Nulens (2012), 'Crowdsourcing en cultureel erfgoed. Een inspiratiegids' (Brussel: Departement Cultuur, Jeugd, Sport en Media van de Vlaamse Gemeenschap) en <http://cjsm.vlaanderen.be/e-cultuur/projecten/crowdsourcing/>.
11. Strips zijn een steeds populairder genre om historische verhalen te vertellen. Dat geldt ook voor WO I. Zie o.m. J. De Groot (2008), *Consuming History. Historians and heritage in contemporary popular culture* (Abingdon, Oxon en New York: Routledge), p. 225-227.
12. Zie bijvoorbeeld T. Lambrecht (2011), 'Hoe schrijf ik een historisch verantwoord artikel? Tips voor een betere valorisatie van heemkundig onderzoek', *Bladwijzer. Wegwijs met Heemkunde Vlaanderen*, nr. 3.
13. P. Vanoutrive (2011), *De allerlaatste getuigen van WO I* (Tielt: Lannoo).

14. Elfnovembergroep (1978), *Van den Grooten Oorlog. Volksboek* (Kemmel: Malegijs). Zie ook J. Meire (2003), *De stilte van de Salient. De herinnering aan de Eerste Wereldoorlog rond Ieper* (Tielt: Lannoo), p. 239-247.
15. E. De Geyter (2011), *Spioneren voor het vaderland. De memoires van Evarist De Geyter 1914-1918* (Kortrijk: Groeninghe N.V.).
16. Zie bv. R. Hessel (2011), *Marktliederen over de "Grooten Oorlog". De Eerste Wereldoorlog gezien door de ogen van onze marktzangers* (Torhout: Vriendenkring Kunst Houtland).
17. R. J. Spruit (1994), 'Presentatie van geschiedenis in musea', in M. van Rooijen (red.), *Geschiedenis in de praktijk. Inleiding tot publieksgeschiedenis* (s-Gravenhage: Sdu Uitgeverij Koninginnegracht), p. 98.
18. Zie K. Steurs (2010), 'Geschiedenis of herinnering? Musea van Wereldoorlog I in België en Frankrijk' (Masterproef, KUL), p. 33, 38, 52, 58 en 60-61.
19. Zie www.historical.org.
20. Gekleurd Verleden. Familie in oorlog, Kunsthal Sint-Pietersabdij Gent, 26 november 2010 – 25 april 2012. Zie B. De Wever, M. Van Asch, en R. Van Doorslaer (2010), *Gekleurd verleden: familie in oorlog* (Tielt: Lannoo).
21. Met dank aan Bruno De Wever.
22. Voor een kritische analyse zie J. De Groot (2008), *Consuming History. Historians and Heritage in Contemporary Popular Culture* (Abingdon, Oxon en New York: Routledge).
23. D.J. Cohen en R. Rosenzweig (2005), 'Digital History: A Guide to Gathering, Preserving, and Presenting the Past on the Web', <http://chnm.gmu.edu/digitalhistory/>.
24. Zie B. De Nil en J. Walterus (red.) (2009), *Erfgoed 2.0. Nieuwe perspectieven voor digitaal erfgoed* (Brussel: Pharo Publishing) en B. De Nil en G. Nulens (2008), 'Erfgoed 2.0. Nieuwe wegen voor digitaal erfgoed', *Faro Tijdschrift over cultureel erfgoed*, (1)1, p. 47.
25. F. Danniau (2011), 'Het beste van twee werelden. UGentMemorie, publieksgeschiedenis in academische context', *Faro Tijdschrift over cultureel erfgoed*, (4)2, p. 45-46.
26. Zie F. Danniau (2011), 'Het beste van twee werelden. UGentMemorie, publieksgeschiedenis in academische context', *Faro Tijdschrift over cultureel erfgoed*, (4)2, p. 45-50.
27. T. Simoens en L. Thiers (2009), "'Westhoek verbeeldt'. Een buitenbeentje onder de beeldbanken', *Faro Tijdschrift over cultureel erfgoed*, (2)1, p. 28-33.
28. Zie <http://chnm.gmu.edu/en> www.omeka.org. Omeka is een vrij en *open source* dat toelaat om collecties (foto's, beelden, prenten) op een flexibele manier te tonen. Het systeem zit op het kruispunt tussen web content management en digitaal collectiebeheer. Omeka is ontwikkeld voor een doelpubliek dat niet in IT gespecialiseerd is, zodat gebruikers kunnen focussen op inhoud en interpretatie en niet op programmeren. Het doel is om het voor onderzoekers en erfgoedwerkers mogelijk te maken om online tentoonstellingen te bouwen zonder dat ze over uitgebreide technische vaardigheden beschikken.
29. Zie <http://chnm.gmu.edu/revolution/>. Andere voorbeelden van online tentoonstellingen die met Omeka gemaakt werden, zijn <http://gulaghistory.org> en <http://chnm.gmu.edu/1989/>.
30. Op de website van het Instituut voor Publieksgeschiedenis lijst Fien Danniau verschillende tijdlijntoepassingen op. De verschillende systemen worden ook getest en vergeleken (<http://www.ipg.ugent.be/archives/1353>).
31. Zie <http://virtuлетentoonstelling.1418herdacht.be/>.
32. Zie <http://exhibitions.europeana.eu/exhibits/show/europeana-1914-1918-en>.
33. Zie http://nl.wikipedia.org/wiki/Sociale_media.

34. In de erfgoed- en heemkundesector wordt tegenwoordig volop nagedacht over deze vraag; zie bijvoorbeeld J. Seurinck (2011), 'Sociale media: een inleiding voor heemkringen', *Bladwijzer. Wegwijs met Heemkunde Vlaanderen*, nr. 2, p. 2-3 en Erfgoedcel Mechelen (2011), 'Moet er nog inhoud zijn? Praktijkgids voor sociale media in de erfgoedsector'.
35. J. Seurinck (2011), 'Sociale media: een inleiding voor heemkringen', p. 2-3.
36. Zie www.warveterans.be/herinneringseducatie-scholen/live-and-remember/id-menu-421 en www.inig.be/pdf/nl/te_jong.pdf.
37. Zie J. Seurinck (2011), 'Sociale media: een inleiding voor heemkringen' en Erfgoedcel Mechelen (2011), 'Moet er nog inhoud zijn?'.
38. Zie J. Seurinck (2011), 'Sociale media: een inleiding voor heemkringen' en A. Van der Zeijden (2009), 'Twitter en flickr voor erfgoedinstellingen. Verslag van een studiedag over nieuwe media', *Levend erfgoed*, (6)2, p. 35-37.
39. Zie <http://nl.wikipedia.org/wiki/Weblog>.
40. S. Ho (2007), 'Blogging as popular history making, blogs as public history: a Singapore case study', *Public History Review* 14, p. 64-66.
41. Zie <http://demarktvanmij.be>.
42. Zie <http://historycarnival.org/>. Op internet zijn ook praktische handleidingen te vinden om blogs te maken en tools te integreren (zie bijvoorbeeld www.23dingen.nl/?cat=8).
43. Voor de technische aspecten van digitaliseren zie bijvoorbeeld F. Vlieghe (2011), 'Digitaliseren in de heemkundige kring', *Bladwijzer. Wegwijs met Heemkunde Vlaanderen*, nr. 1. Voor het aanbod van cursussen zie www.heemkunde-vlaanderen.be en www.faronet.be.
44. Heemkunde Vlaanderen (2011), 'Cinema Retro in Meerhout', *Bladwijzer. Wegwijs met Heemkunde Vlaanderen*, nr. 1, p. 3-4.
45. Overkoepelende erfgoedorganisaties proberen ook hier de expertise te vergroten door cursussen en workshops te organiseren. In het voorjaar van 2012 bijvoorbeeld organiseerde een aantal erfgoedorganisaties bijvoorbeeld workshops over 'filmpjes in de erfgoedpraktijk' (zie http://www.heemkunde-vlaanderen.be/images/filmpjes_aankondiging_def2.pdf).
46. M. Gerding (2010), 'Naar buiten. Ontwikkelingen in de regionale geschiedenis', *Levend erfgoed*, (7)2, p. 27.
47. D. Dendooven (2008), 'Aan de slag met erfgoed van de twee wereldoorlogen' (Open Monumentendag Vlaanderen), zie http://sector.openmonumenten.be/sites/sector.openmonumenten.be/files/page/files/tt07_dominique_dendooven.pdf. Zie ook M. Beyen (2012), "Alleen nog maar een straatnaam? Verzetshelden in de Wilselse herinneringspolitiek", *Tijd-schrift*, (2)1, p. 22-35.
48. B. De Nil en G. Nulens (2008), 'Erfgoed 2.0. Nieuwe wegen voor digitaal erfgoed', *Faro Tijdschrift over cultureel erfgoed*, (1)1, p. 47.
49. Zie bijvoorbeeld Heemkunde Vlaanderen, *Hoe ontwikkel je een goede erfgoedroute?*, www.heemkunde-vlaanderen.be/?p=294.
50. B. De Nil en G. Nulens (2008), 'Erfgoed 2.0. Nieuwe wegen voor digitaal erfgoed', *Faro Tijdschrift over cultureel erfgoed*, (1)1, p. 47.
51. Zie bijvoorbeeld www.routeyou.com.
52. Cleveland Historical werd ontwikkeld door de Center for Public History en de Digital Humanities van Cleveland State University, op basis van het open source programma Omeka (<http://clevelandhistorical.org>). Zie ook <http://news.yahoo.com/a-city-s-history--made-mobile.html>.
53. Zie E. Velghe (2001), 'Op oorlogspad in Brugge: een themawandeling gekoppeld aan 2 tentoonstellingen' (Brugge).

54. Zie http://www.erfgoedcelkortrijk.be/images/filelib/folder_wo1_opmaaklow_378.pdf.
55. Zie bijvoorbeeld de wandeling van UGentMemorie 'UGentPassage', die met een kaart en een audiogids een wandeling langs de geschiedenis en het geheugen van de stad en de Universiteit Gent uittekent; de Leidse Loper, een standswandeling langs 24 historische plekken in de Leidse binnenstad; en de applicatie 'Oorlogsmonumenten in Beeld' die een route langs oorlogsmonumenten uittekent en via filmpjes de monumenten in een historische context plaatst (www.erfgoedinbeeld.nl).
56. T. Butler (2009), 'Memoryscape': Integrating Oral History, Memory and Landscape on the River Thames', in P. Ashton en H. Kean (red.), *People and their Pasts. Public History Today* (Basingstoke [England] en New York: Palgrave Macmillan), p. 223-239. Zie ook www.memoryscape.org.uk.
57. Deze definitie is van Jay Anderson (geciteerd in A. Vander Stichele (2010), 'Living history. Een gecontesteerde erfgoedpraktijk', *Faro Tijdschrift over cultureel erfgoed*, (3)1, p. 26).
58. Zie http://www.lier800.be/pages/programma_historisch.php. Zie ook 'Vijfendertig jaar levende geschiedenis in Lier met Lier Kermis, zot Jeanneke en Lier800', in *Bladwijzer. Wegwijs met Heemkunde Vlaanderen*, nr. 1.
59. M. O'Brien Backhouse (2009), 'Re-enacting the Wars of the Roses: History and Identity', in P. Ashton en H. Kean (red.), *People and their Pasts. Public History Today* (Basingstoke [England] en New York: Palgrave Macmillan), p. 113-118.
60. Zie A. Vander Stichele (2010), 'Living history. Een gecontesteerde erfgoedpraktijk', *Faro Tijdschrift over cultureel erfgoed*, (3)1, p. 30.
61. S. Gapps (2001), 'Out of Time, Out of Place: Re-enacting the Past of a Foreign Country', *Public History Review* 9, p. 65.
62. M. O'Brien Backhouse (2009), 'Re-enacting the Wars of the Roses: History and Identity', p. 124.
63. Zie J. De Groot (2008), *Consuming History. Historians and Heritage in Contemporary Popular Culture* (Abingdon, Oxon en New York: Routledge), p. 106-108 en V. Agnew (2004), 'What is re-enactment?', *Criticism: A Quarterly for Literature and the Arts*, (46)3, p. 334-335.
64. Deze visie sluit aan bij die van historici zoals Raphael Samuel die met een positievere blik naar levende geschiedenis kijken. Volgens Samuel is het ook geen nieuw fenomeen: al eeuwen geven mensen een plaats aan het verleden door middel van processies en historische stoeten. R. Samuel (1996), *Theatres of Memory: Past and Present in Contemporary Culture* (London: Verso), p. 180.
65. Met dank aan Martine Teunissen. Zie ook V. Tzibazi (2009), 'Museum Theatre: Children's Reading of 'First Person Interpretation' in Museums', in P. Ashton en H. Kean (red.), *People and their Pasts. Public History Today* (Basingstoke [England] en New York: Palgrave Macmillan), p. 163-165 en 176.
66. A. Vander Stichele (2010), 'Living history. Een gecontesteerde erfgoedpraktijk', p. 26-34.
67. Heemkunde Vlaanderen (2011), 'Vijfendertig jaar levende geschiedenis in Lier met Lier Kermis, zot Jeanneke en Lier800', in *Bladwijzer. Wegwijs met Heemkunde Vlaanderen*, nr. 1.
68. J. Hunner (2011), 'Historic Environment Education: Using Nearby History in Classrooms and Museums', *The Public Historian* (33)1, p. 33-43. Zie ook M. Grever en C. Van Boxtel (2011), 'Introduction. Reflections on Heritage as an Educational Resource', S. Klein (2011), 'Heritage and the History Classroom. The Views of History Teachers and Heritage Educators in the Netherlands' en P. De Bruijn (2011), 'Engaging heritage. Plurality in Educational Resources', in C. Van Boxtel, S. Klein, en E. Snoep (red.), *Heritage Education. Challenges in Dealing with the Past* (Amsterdam: Erfgoed Nederland), p. 10-11, p. 17-18 en p. 24.
69. Zie bijvoorbeeld de lijst met nuttige links i.v.m. jongeren, vrije tijd en erfgoed die werd samengesteld door FARO (<http://www.faronet.be/e-documenten/nuttige-links-ivm-jongeren-vrije-tijd->

- en-erfgoed), de website <http://erfgoedland.be/projecten/jongeren-vrije-tijd-en-erfgoed> (een project van tapis plein, FARO en Maks!), en <http://www.tapisplein.be/nl/wat-doen-we/werkingslijnen/jongeren-in-vrije-tijd-and-erfgoed>. Wat cursussen betreft, organiseerde Heemkunde Vlaanderen in 2011 bijvoorbeeld een cursus 'lokaal erfgoed op maat van kinderen?!'. De inhoud van deze cursus werd ook neergeschreven in een publicatie: S. De Maertelaere (2012), 'Lokaal erfgoed op maat van kinderen?!', *Bladwijzer. Wegwijs met Heemkunde Vlaanderen*, nr. 4. Meer informatie over herinneringseducatie is te vinden via www.herinneringseducatie.be.
70. Voor een meer gedetailleerde uiteenzetting zie S. De Maertelaere (2012), 'Lokaal erfgoed op maat van kinderen?!', *Bladwijzer. Wegwijs met Heemkunde Vlaanderen*, nr. 4.
 71. Zie www.erfgoedcelterf.be.
 72. Zie www.kindereninbezetgebied.be.
 73. J. Meire (2003), *De stilte van de Salient. De herinnering aan de Eerste Wereldoorlog rond Ieper* (Tielt: Lannoo), p. 239-247.
 74. Zie bijvoorbeeld G. Vercauteren en T. Jacobs (2012), *Het dagelijks leven tijdens de Eerste Wereldoorlog. 100 jaar Grote Oorlog (2014-18). Verslagbundel van de workshops* (Brussel: 2014-18. 100 jaar Grote Oorlog en FARO).
 75. 'Makelaardij in erfgoed. Praktijkkennis voor bruggenbouwers' (FARO, tapis plein en KATHO, z.d.), p. 108. Voor het boek zie P. Serrien (2008), *Tranen over Mortsel: de laatste getuigen over het zwaarste bombardement ooit in België* (Antwerpen: Standaard Uitgeverij).

Het Vlaams Vredesinstituut is een onafhankelijk instituut voor vredesonderzoek bij het Vlaams Parlement. Om te werken aan een meer vreedevolle samenleving, bij ons en wereldwijd, is het nodig vredesvraagstukken ten gronde te analyseren en, na een open debat, de nodige maatregelen te nemen. Het Vredesinstituut staat garant voor het aanleveren van grondige analyses inzake vrede en geweldpreventie.

In de reeks Vlaams Vredesinstituut verschenen:

1. Nils Duquet & Maarten Van Alstein (2011), *Vuurwapens. Handel, bezit en gebruik.*
2. Evi Verdonck, Diederik Cops, Stefaan Pleysier en Johan Put (2011), *Jongeren en geweld.*

Gedrukt en gebonden bij Acco, Leuven